

R. VIIDALEPP

ISELOOMUSTAVAT
EESTI OHVRIKIVIDEST

EESTI RAHVALUULE ARHIIV

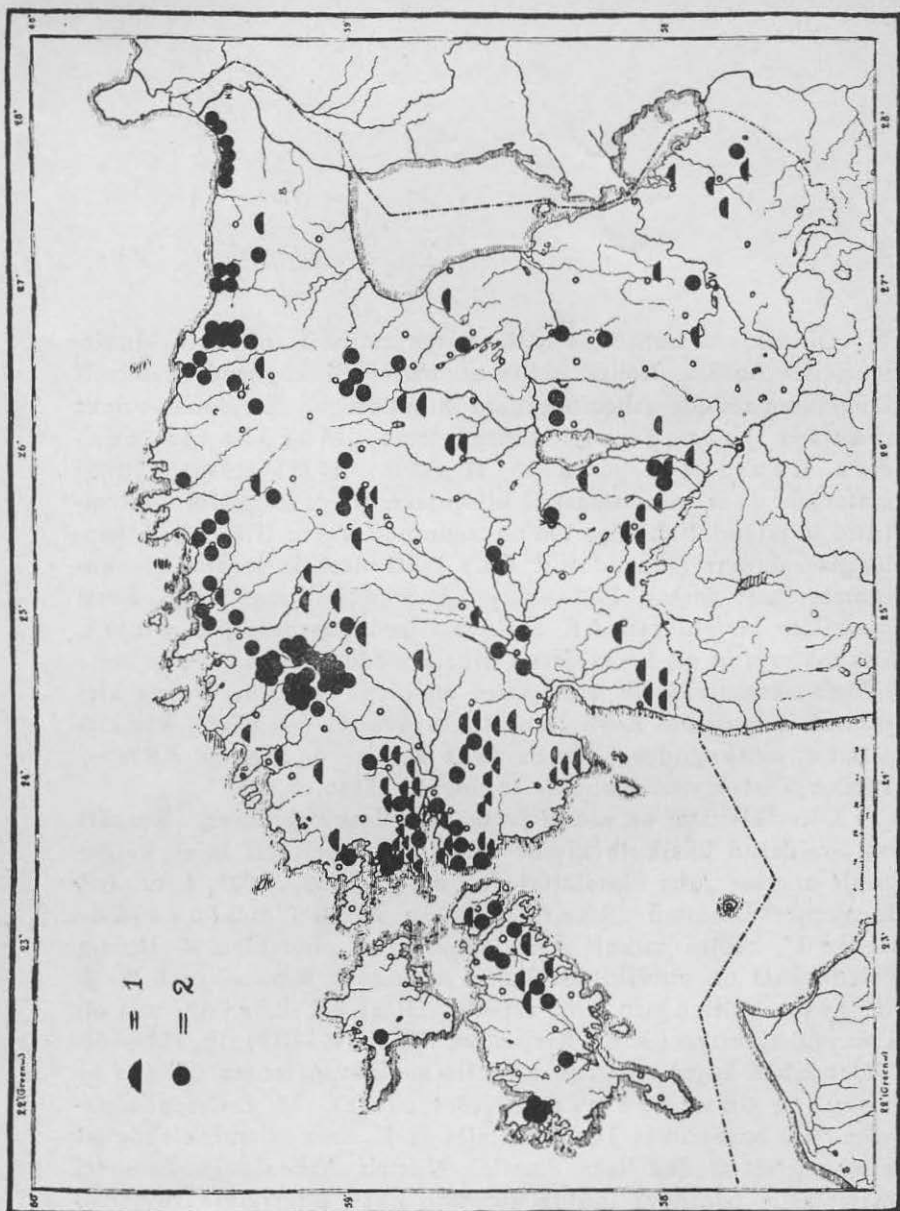
TARTU, 1940

Äratrükk „Eesti Kirjandusest“ nr. 10, 11 ja 12, 1939.

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1940.

Ohvrikivid kuuluvad meie rahva usundit esitavate kinnismuististe hulka. Nende kohta on materjali kogutud peamiselt ühenduses muude arheoloogiliste muististega. Esijoones tuleks nimetada Jaan Jungi tuntud teost „Muinasaja teadus Eestlaste maalt“ II (1898) ja III (1910). Jungi materjale on iseseisvusaastail üliõpilaste poolt kohtadel kontrolitud ja täiendatud. See töö on toimunud Tartu Ülikooli Arheoloogia-kabineti (lühendatult AK) juhtimisel ja teostunud suuremalt osalt aastail 1921—1924. Praegu leiduvad kõigi Eesti muististe kirjeldused AK antikvaarilis-topograafilises arhiivis, kus materjalid on korraldatud kihelkondade kaupa. Peale selle leidub ohvrikivide ja igasuguste muudegi muististe kohta kirjeldusi ja andmeid Eesti Rahvaluule Arhiivi (= ERA) käsikirjalistes ainekogudes. Nende kahe asutise — AK ja ERA — käsikirjalistele materjalidele tuginebki käesolev töö.

Ohvrikividest on olnud juttu ka trükikirjanduses. Eeskätt on avaldatud üksikute kivide kirjeldusi. Sel alal tuleb kõigepealt arvesse juba nimetatud J. Jungi teos. 1924. a. on AK toimetusel ilmunud „Saaremaa ja Muhu muinasjäänused“, milles samuti kirjeldatakse ka ohvrikive. — Uuri ja seisukohast on ohvrikivide kohta esimesena sõna võtnud M. J. Eisen. Mõtlen siin tema artiklit „Pühad kivid“, mis on ilmunud ajakirjas „Eesti Kirjandus“ XIII (1918/19), lk. 155—166. Täiendatud kujul on sama kirjutus avaldatud teoses „Esiivanemate ohverdamised“ (3. tr., 1922). M. J. Eiseni sõnavõtt näib baseeruvat Jungi teateile ja E. oma rahvaluulekogust ning mujalt saadud lisaandmeile. Uuema, Arheoloogia-kabineti materjalile põhineva lühida ülevaate Eesti ohvrikividest annab H. Moora teoses „Eesti kinnismuistised“ / muinasajad ja poolajaloolised“ (Tartu, 1925), lk. 65—73. Selles on omistatud peamist tähelepanu kunstlike lohkudega ohvrikividele ja nende lohkude seletamisele. Kirjutisse kuulub mitu ohvrikivide pilti, lohkudega ohvrikivide

Eesti ohvrikivide levik: 1 — harilik kivi, 2 — kunstlike lohkudega kivi. Ebakindlaid ja kontrollimata teateid pole kaardile märgitud.

levikukaart ja lisaks veel lohkudega ohvrikivide nimestik (lk. 116—117). — Ohvrikividest on muutüübiliste ohvripaikade hulgas juttu ka O. Looritsa teoses „Mulgimaa ohvrikohad“ (Kaleviste mailt, 1935, lk. 225 jj.).

Käesolevas töös tahetakse pakkuda kokkuvõtlikku, kuid siiski süstemaatilist ja iseloomustavat ülevaadet Eesti ohvrikividest nii arheoloogilise kui rahvaluulelise materjali põhjal. Esi-joones toetub see käsitlus siiski AK antikvaarilis-topograafilistele kirjeldustele, mis sisaldavad kontrollitud ja täpsustatud kujul ka J. J u n g i materjale. ERA-st on ohvrikividesse puutuvat ainekku siin kasutatud ainult osaliselt, sest kõiki teateid ja kirjeldusi polnud võimalik sealt lühikese ajaga välja otsida. Arvuliselt on AK-st saadud umbes 300 teadet ja ERA-st umbes 200. Nende põhjal on Eestis seni teada üldse 340 ohvrikivi, neist 158 kunstlike, inimeste poolt tehtud süvenditega. Need arvud ei saa aga olla päris täpsed ja kindlad, sest andmed ise on osalt ebakindlad ja ebamääraseks ning vajaksid veel kontrollimist. Täiendaval materjalikogumisel loodetavasti avastatakse veel uusi, seni registreerimata ohvrikive.

Senise materjali iseloomustamiseks tuleks veel tähendada, et see on kogutud väga paljude eri isikute poolt ja eri aegadel ning juba seetõttu väga ebaühtlane. Üldiselt on arheoloogide kirjeldused enamuses kaunis täpsed topograafiliste andmete poolest (kivide suurus, asukoht, kuju jne.), kuid neis on harva tähele pandud ohvrikombeid ja rahvatraditsiooni üldse nagu mitteoluliseks hinnatud. Rahvaluulekogujate kirjeldused on jälle sisult huvitavamad, sisaldavad vahel häid tähelepanekuid ohverdamistest jne., kuid nende topograafiline külg on nõrk; sageli jääb ebaselgeks, kus kirjeldatav kivi täpselt asetseb ja milline see on.

Ohvrikivideks loeb nende ridade kirjutaja ainult niisuguseid vabas looduses leiduvaid suuremaid kive, millele on omistatud mingisugust mõju või tähtsust inimese käekäigule ja millele on sellest tingituna kas viidud ohvriande või tehtud seal muid kultuslikke toiminguid. Kivid, mis kannavad küll mingisugust rahvapärast nime, millega on seoses rahvamuistendeid, millele leidub mõnesuguseid „jälgi“ jne., aga millele ohverdamisest pole midagi teada, on jäetud kõrvale. Samuti on jäetud välja kivistid, -postid ja kivivared kui erinevad ohvrikohtade tüübid või mälestusmärgid. Küll on aga senise traditsiooni järgi loetud ohvrikivideks niisuguseid kive, millele leidub kunstlikke süvendeid, ohvrilohke, kuigi kohalik rahvas kivi praegu enam ohvrikivina ei tunne.

Järgnevas tekstis on tarvitatud lühendit ok. = ohvrikivi.

2.

Vaatleme kõigepealt ohvrikivide rahvapäraseid nimetusi. Kirjanduses tarvitatakse meil üldiselt nimetust

„ohvrikivi“. See termin võib ju kohati olla ka rahvapärane, mida on aga väga raske kindlaks teha; sageda esinemise tõttu on see väga tõenäoliselt ka kirjandusest võinud tungida rahvakeelde. Kuidas rahvas ise ohvrikive nimetab, selle kohta on materjal veel üsna puudulik ja nimelt seetõttu, et seda väga paljudel kordadel ei näi olevat üldse küsitud ega noteeritud. Arusaadavalt oleks rahvapäraseid nimetusi võimalik kuulda ja kirja panna siiski ainult nende kivide kohta, mida rahvas veel ohvrikividena tunneb ja mäletab.

Kõige levinumaks rahvapäraseks ohvrikivi nimetuseks osutub hiiekivi. Selle nimetuse esinemise kohta on 21 teadet kümnest eri kihelkonnast. Kõige populaarsem näib see olevat Kullamaal, kuid esineb üksikteadetena ka mujal Läänemaal (Hanilas, Karusel, Martnas, Mihklis), Harjumaal (Hageris, Kosel¹⁾, Kuusalus), Järvamaal (Amblas, Türil) ja isegi Viljandimaal (Viljandi khk-s²⁾). Arvestades võrdlemisi laialdast esinemisala, oleks mõeldav, et see nimetus — ilmsesti asukohast tingitud — võiks olla tuntumgi, kui tõendavad senised andmed. Väga paljud ohvrikivid asetsevad tõesti endistes hiiepaikades või nende läheduses. Ohvrikive esineb kõrvuti ohvripuudega ja ohvriallikatega, nagu selgub arvukaist teadetest (sellest lähemalt allpool).

Muid nimetusi, mis oleksid tingitud ohvrikivi asukohast, on õieti vähe. Toris nimetatakse üht kivi, mis asetseb Muraka kl. Kõrgoja tl. maal, Kõvera kasekiviks, kuid kirjeldusest ei nähtu, millest selline nimi on põhjustatud. Lihulas tuntakse Rökandi ehk Rökatsi kivi (end. Sipa karjamõisa läh., maantee ääres), Martnas Uika kivi, mis asetsevat Kurevere kõrtsi heinamaal, kuid nimede kohta puuduvad seletused.

Vähe leidub ka niisuguseid nimesid, mis võiksid olla tingitud kivi välimusest, värvusest või mõnest muust silmatorkavast erijoonest. Liukivi nime all tuntakse paari ohvrikivi, millest üks leidub Simuna khk-s Salla kl. Pärtijaagu tl. põllul, teine Hanilas Massu v. Kokuta kl. lähedal; neil olevat üks külg suure kallakuga, nii et lapsed kasutavat seda liulaskmiseks. Keila khk-s Joa vallas nimetatakse üht ohvrikivi Tõllakiviks, sest see olevat kujult „nagu tõld“. Mustjalas Kugalõpe külas on ok. nimeks Lühkikivi (= lõhkine kivi). Üht kergesti murenevat ohvrikivi Karuses Tuhi külas nimetatakse Litrikiviks. Kärla khk-s Kogulas leidub Hallkivi ja Rapla Raikülas Trepikivi. Üldiselt tuleb rõhu-

1) „Hiie-Tõnn“ Oru mõisa lähedal.

2) H III 25, 311/4 (4).

tada, et ohvrikivide rahvapärased nimetused ei näi olenevat sugugi sellest, kas kivis leidub mõnesuguseid lohke, süvendeid või märke, kas see on sile või krobeline.

Mõned rahvapärased ohvrikivide nimetused on põhjustatud neist maagilistest omadustest, mis kivil arvatakse olevat. Siia kuuluksid kõigepealt mitmed arstimisomadusi esitavad nimed.

Maa-aluste kivi — 3 sellenimelist on Ridalas ja 2 Martnas.

Kärnakivi nime kannavad kolm ok. Tõstamaa khk-s.

Sügeliskivi tuntakse Martnas Haeska külas ³⁾.

Tohtrekivi-nimelisi ohvrikive on kolm, kõik üksteisest võrdlemisi kaugel: üks Jüris, teine Hanilas, kolmas Audrus.

Nõiakivi nimetus, mis sisuliselt näib märkivat arstimiskive, esineb neljas kohas: Hanilas (2 ok.), Valjalas ja Helmes.

Mõni ok. on saanud nime sinna viidud ohvriandidest. Piimakivi leidub Jõhvi khk-s Tarakuse kl. lähedal; sinna viidud piimaohvrit. Kadriinas Vatu kl. Hiieväljal leidub Vahakivi; võimalik, et sinna vanasti vaha on ohverdatud. Juuru kihelkonnas olnud kuulus Kilgikivi, kuhu viidud kilke, et neist lahti saada ⁴⁾. Rõuge Haanjas on Kitsekivi, kus ohverdatud kitsi. — Ohvriandidele viitab veel nimetus urikivi (uri = ohver), mille esinemise kohta on aga ainult kaks teadet, üks Kuusalust, teine Kullamaalt.

Ohvrikive nimetatakse veel austust või kartust väljendavate nimetustega, nagu Pühakivi ~ püha kivi (noteeritud Ridalast, Torist ja Põltsamaalt), Tondikivi (üks Karja khk-s, kuus sellenimelist kihelkonnal Kurevere külas), Kuradikivi (Ridalas Parila as.) ja Kurikivi Vana-Vändras.

M. J. Eisen on olnud arvamusel, nagu oleks kõiki ohvrikive vanasti kutsutud ukukivideks ⁵⁾. Kuid selle hüpoteesi püstitamiseks puudub usaldatav tõestusmaterjal. Uku kui eesti mütolooilise suurnime kohta on teiselt poolt avaldatud põhjendatud kahtlusi ja tahetud selles näha hilist laenu Soomest ⁶⁾. Arheoloogia-kabineti antikvaarilis-topograafilise arhiivi andmeil kannab ainult üks ok. paralleelnime Ukukivi (Hageris Ruila mõisa põllul).

Terve rida ohvrikive kannab individuaalseid nimesid. Enamasti on niisugusel juhul kiviga seoses muistend, milles kivi

3) ERA II 60, 428/9 (3).

4) EKS 37, 31 (7).

5) M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised, lk. 76—77.

6) O. Loorits, Uku. „Virittäjä“ 1936. lk. 256 jj.

nime seletatakse või põhjendatakse. Algame ülevaadet feminiinseist nimedest, mis näivad olevat enamuses.

Naiskivi — Viru-Nigulas Mahu vallas Adriko-Mäepealse külas; keegi pühapäeval tööle sunnitud naine olevat seal kiviks muudetud.

Vaesekivi Kuusalu Kõnnus; nimi ühenduses vaeslapsega (E 54825).

Neitsikivi nime kannab eelnimetatud Hageri ok. (~ Ukukivi); kivi olevat hiigelneitsi põllest sinna kukkunud.

Mustekivi — Hageri Adilas, vastu Rabivere piiri; kivil põletatud vanasti keegi orjatüdruk.

Orjakivi — Helmes Jõgeri tl. maal; ori istunud kivil ja nutnud, sellest tekkinud kivisse kaks lohku.

Lesknaiste kivi olnud Põltsamaal Kaavere mõisa heinamaal; juba ammugi lõhutud.

Kadrinakivi olnud Laiuse khk-s Ookatku küla lähedal; millest nime saanud, pole teada (H II 56, 82/3).

Helsekivi — Urvastes Sõmerpalu v. Tinnipalus.

Annekivi (Annõkivi) — Petseri v. Peldsi külas; sel kivil olevat kord Püha Ann istunud ja lõunat söönud (H II 69, 817/22).

Jaantikivi — Vastseliina khk-s Meeksi mõisa lähedal; Püha Jaan (< Ristiija Johannes) olevat end Piusa jões pesnud ja sealsamas jõe kaldal asetseval kivil end kuivatanud ja rõivastanud; kivist ainult väikesi tükke järel.

Kitokivi — Petseri kloostri orus.

Tõnisekivi — Põlvas Sika külas. — Hiie-Tõnniks nimetatakse üht suurt ok. Kose khk-s Oru mõisa lähedal. — Tõnn ja Tõnis on teatavasti mõlemad Püha Antoniuse rahvapärastatud nimekujud.

Karksis on ohvrikive ms. nimetatud ka pellikivideks⁷⁾. Mujal sellist nimetust ei näi tuntavat.

Lääne-Nigulas on ühe ok. nimeks Poola kuninga ristikivi (leidub Oru v. Kapra kl. Hansu tl. karjamaal); kivi on varem asetsenud künkjal, mida rahvas peab Poola kuninga hauaks.

Kuningakivi — Põlva khk-s Võru vallas Kääpa palus; kivil näidatakse Rootsi kuninga jalajälge ja taldriku aset või (teisendi järgi) Peeter Suure hobuse jälge.

7) O. Loorits, Mulgimaa ohvrikohad (Kaleviste mailt (ÕES-i Kirjad I), Tartu 1935), tekstid 64, 73, 74 ja 79.

Mõni ok. on seoses Kalevipoja nimega. Ridalas Saanika külas leidub Kalevipoja kivi, mille Kalevipoeg olevat sinna visanud. Teine samanimeline on Lääne-Nigulas Venno saarel.

Leidub ka niisuguseid üksiseisvaid nimesid, mis paralleelide ja lähemate üksikasjade puudusel jäävad esialgu sisuliselt arusaamatuks, nagu Alakivi Pöides Audla külas, Võnnukivi Pärnu jões Taali as. kohal ja Iivakivi Karksi vallas Pilgu talu karjamaal.

3.

Ohvrikivide asukohti pole senises kirjanduses peaaegu käsitletudki, kõnelemata üksikasjalisest analüüsist. Ometi tundub sellel olevat üsna olulist tähtsust, kui oleks võimalik selgusele jõuda, kus Eestis ok-d peamiselt esinevad, millises looduslikus ümbruses, millises suhtes või naabruses muude muististega, inimasulatega jne. Selle teadmine loodetavasti hõlbustaks mõne muugi ok-de puhul kerkida võiva küsimuse lahendamist.

Senisest materjalist nähtub, et ok-e leidub kõige rohkem põldudel, seega siis viljakasvatuse alla võetud aladel. Metsamaadel tuntakse ok-e suhteliselt vähem. Selles materjalis, mis käesoleva töö kirjutajal kasutada, on 105 juhul ok. asukohaks märgitud põld, 19 juhul karjamaa, 18 juhul heinamaa ja 12 juhul mets. Seega siis esimene väga suures ülekaalus. Iseendast tundub niisugune suhe siiski päris loomulik. On kõigiti ootuspärane, et ok-d asetseksid inimasulatest mitte väga kaugel, ennem just nende läheduses, sest kauge kivi poleks olnud ohvriteenistuseks sobiv. Põllud ongi elamuile lähemal kui metsamaad. Teiseks on võidud põldudel, mis aastast mitu korda ümber küntakse ja üle äestatakse, ok-e ka hõlpsamini avastada⁸⁾ kui metsamaadel, kus need aja jooksul võivad jääda puude ja põõsaste varju, kattuda sambla- ja mättakorraga. Kolmandaks äratub tähelepanu, et mitme põllul leiduva ok. rahvapäraseks nimeks on hiiekivi ning sageli kannab ka vastav põld või talu hiis-sõnast tuletatud nime. Järgnegu selle kohta mõned näited. Türi khk-s Särevere mõisa põllul on olnud hiiekivi-nimeline ok. ning vastavat põldu kutsutud Hiievälja. — Kose khk. Hiie-Tõnni läheduses olnud Hiieheinamaa. — Kullamaa hiiekividest leidub üks Patsu kl. Hiieardi tl. põllul, teine Urevere kl. Iiemetsa tl. põllul ja seda põldu nimetatavat Iiealune. — Edasi on mitu teist ok., mis ise senises andmestikus ei kanna hiiekivi

8) Nimelt niisuguseid, mille kasutamist rahvas enam ei mäleta, kuid mis ok-ks tunnustatud kivil leiduvate märkide põhjal.

nime, küll aga kuulub seda laadi nimetus põllule, kus kivi asetseb. Kadrina khk. Vahakivi leidub Vatku kl. Hiieväljal. Karuses Tuhu kl. ok. asetsevat põllul väikesel künkal, millel on nimeks Hiiemägi, ja Poanse kl. ok. Hiiealuse-nimelisel põllul. Ridalas on Kolila kl. ok. Hiievälja tl. põllul, kus varem olnud hiis. Mihklis Soontaga v. Pikavere külas leidub ok. põllul, millel nimeks Hiienurga põld. — Sellest võiks järgneda, et põllumaade laiendamisega on ka palju hiiekohti põlluks tehtud. Mälestusena kunagisest hiiest on mõnel pool säilinud ok., teisel annab sellest tõendust ainult vastav kohanimi.

Veel paljude muudegi ok-de kohta, mille asupaigaks pole põld, vaid metsamaa (heinamaa, karjamaa jne.), leidub teateid, et kivi asukohas on vanasti olnud hiiekoht ja sageli nimetatakse seda nüüdki niisuguse nimega. Seejuures ok. vahel kannab hiiekivi nimetust (näit. Kullamaal õige mitmel juhul), vahel aga mitte. — Väärrib allakriipsutamist, et nagu hiiekivi-nimelised ok-d, nii ka ok-de esinemine endistes hiites piirub peaaegu eranditult Põhja-Eesti mandriga. Ohvrikivide kuulumine hiitesse osutub põhja-eestiliseks nähtuseks.

Et ok-de naabruses on olnud pühi puid ja allikaid, selle kohta on teateid ka Lõuna-Eestist, kuid siiski võrdlemisi vähe. Tõstamaa Pärakülas asetsenud kärnakivi püha pärna all, nimelt selle põhjapoolisel küljel. Põltsamaa Lesknaiste kivi lähedal olnud nõiaallikas ja ohvripuu. Tormas Tuulavere küla lähedal asetsenud ok. kolme pärna all. Põlvas Vana-Koiolas asetsenud ligistikku vana ohvrikadakas ja ok.

Et ok. asetseb jõe, oja või järve lähedal, selle kohta on andmeid peamiselt Lõuna-Eestist. Mõnikord on kivi, nähtavasti jõesängi muutuse tõttu, sattunud koguni jõkke, nagu Võnnukivi Taali asunduse kohal Pärnu jões. Helme Orjakivi asetseb Keisrijõe kõrgel kaldal. Urvaste Helsekivi asetseb Võhandu jõe lähedal; teatavasti on seda jõge vanasti pühaks peetud ja seal olnud muidki ohverdamiskohti. Jõgede läheduses olevaid ok-e on veel teisigi. Vaivaras Mereküla ja Utria vahel olevat üks ok. 10 sülla kõrguse järsu merekalda serval. Et veekogude läheduses või kallastel leiduvaid ok-e on õige mitu (kokku 18 teadet), siis võiks arvata, et sel asukohavalikul on algselt vist olnud usundilist tähendust. Seda arvamust tunduvad kinnitavat veel mitmed teated, milles ok. öeldakse asetsevat näit. soises metsas (Väike-Kullamaa kl. Upsalu tl. karjamaal), madalal heinamaal (Hageris Traani kõrtsi läh.), Mustajärve soos (Põlvas Leevi v.), keset põldu olevas „Sookaevu augus“ (Põltsa-

maa khk-s Kose külas), põllu sees madalas loigus (Hageri külas) jne. Et ok-d asetsevad vahel lähestikku (ohvri) allikatega, seda on nimetatud juba eespool.

Kindlasti rahvapärastest uskumustest tingitud on ka niisuguste kivide ok-ks saamine, mis asetsevad näit. teede ristil⁹⁾ (Ridalas, Matsu ja Pusko küla vahel) või piiride ristlemiskohas, nagu Kilgikivi Juurus. Viimase juurde jooksvat kokku „kolme saksa rajad“. Rahvausk omistab kolme saksa (~ mõisniku, valla) piiri ühtumispunktile suurt maagilist tähtsust, nagu selgub paljudest sellekohastest teadetest Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes. Niisugusesse piiripunkti kuulub loomulikult ka piirikivi ehk ristikivi, mis siis — erakordsest asukohast tingituna — omandab ok. tähenduse.

Ohvrikivide mitmesuguseist võimalikest asukohtadest väärisksid erilist tähelepanu veel kalmed. Et haudadel ohverdamine on paiguti püsinud kuni meie päevini (näit. setude juures), siis oleks ootuspärane, et ok-e esineks ka endistel matmispaikadel või nende läheduses. Tõepoolest niisuguseid teateid leidubki, kuigi võrdlemisi vähesel arvul. — Ühe Kullamaa khk. „lailalt tuntud“ ok. kohta öeldakse, et see asetsevat „Kullamaa vallas Laukna külas Korvi t. põllul, elumajast u. 300 m. kirdes, pikliku mäe põhja küljel ja põllu veerel, millel asub täiesti lõhutud kivikalme“¹⁰⁾. Karja khk. Tondikivi, mida peetakse ok-ks, asetsevat „Ratla küla kalmistute idapoolses osas“¹¹⁾. Kahe Helme khk. ok. kohta on kirjelduses öeldud: „Kivid olnud varem nende ümber asuva kivikalme sees, mis aga ära lõhutud ja põlluks tehtud“¹²⁾. Rakvere khk. Tõrma kl. Reinapi kalmest 150 m ESE suunas leidub 3 lohuga ok. — Veel viitavad võimalikele kalmetele mõned kohanimed. Valjalas Rahu külas leidub ok. Kalme tl. põllul, Suure-Jaanis Vanamõisa külas Kirikumäe lähedal, Tormas Tuulevere külas Kabelimäel, kust olevat põletamata surnuluid ja muid leide päevavalgele tulnud (E 52923), Põlvas Vana-Koiolas Kalmatõmäe lähedal (E 54621). Peale selle on teateid, nimelt Hageri khk-st, et ok-d asetsevat kivivarede sees või nende lähedal¹³⁾; mõnda varet nimetab juba kirjeldaja ise

9) Risttee kui ohverdamispaiga kohta võrdle M. J. Eisen, Esi-
vanemate ohverdamised, lk. 111—112.

10) AK, E. Uustalu, 38.

11) AK, F. Leinbock, 89.

12) AK, A. Suik, 119.

13) AK, R. Tamm, ok-de kirj. nr. 5, 8, 35, 36, 37 ja 45.

„kalmetaoliseks“, ja oleks võimalik, et kui mitte kõik, siis mõni vare võiks lähemal järelekatsumisel tõesti kalmeks osutuda.

Hiite, pühade metsatukkade austamine on lähedas ühenduses esivanemate kultusega. Sest ka surnuid maeti metsatukka, hakati seetõttu seda kohta austama, viidi sinna ohvrit jne. Nii on üldse raske tõmmata kindlat piiri, kus lõpeb loodushaldjate teenimine ja kust algab esivanemate austamine ¹⁴⁾.

Kuid ok-e kuulub veel muudegi kinnismuististe juurde, mis pole otseselt ühenduses rahva usundiga. Siin tuleksid küsimusse muinaslinnad e. linnused. Õige mitme linnuse kohta on teateid — osalt küll veel ebakindlaid, et nende ligidal leiduvat ok-e, kuigi neid linnuste kirjeldustes pole seni veel mainitud. — Muhu Linnuse maalinnast 90 m W poole olnud Vanatooma (Tõnu?) tl. põllul 5—6 lohuga ok., mis lõhutud Väikese väina silla ehitamisel (1894/5). Üks Ridala khk. Kalevipoja kivi, milles on kunstlike märke ja mida seetõttu peetakse ok-ks, asetseb Saanika kl. Uuetoa tl. maal, „Tubri linnamäe“ ligidal. Ka Nissi khk. Varbola linnuse ümbruses leiduvat ok-e, „nimelt vanas kantsis“ ¹⁵⁾. Tartu Toomemäel leidub kahe kunstliku lohuga ok. Kuusalu Rajakivi-nimeline ok. (Kuusalu kirikust ligi 0,5 km N pool) asetsevat „seljandiku äärel, mis laskub sohu, kus asub Linnaase“ ¹⁶⁾. Võimalik, et see pole veel kõik. Need teated, kui nad osutuvad usaldusväärseiks — ja heal juhul võiks nende arv ehk veel suurenedagi —, võiksid anda kindlamaid tõestusi ok-de kasutamise ajast. Et sel alal usaldatavaid kronoloogilisi pidepunkte on üldse vähe, tuleks linnustelähedastele ok-dele omistada senisest suuremat tähelepanu.

Leidub veel paar huvitavat üksikteadet. Raplas Raiküla mõisa ligidal on maantee ääres Trepikivi-nimeline suur kivi. Arvatakse, et kui muistsel ajal oli Raikülas „rahva kogunemise koht“, siis olevat seal kivi juures ohverdatud (ERA II 6, 459 (4)). Ühe Jõelähtme ok. kõrval (Saunja kl. Tõnu tl. põllul) leidub kivilisest ümbrusest erinev väike tasandik, mis rahvatraditsiooni järgi olevat „püha-tantsude plats“ ¹⁷⁾. Et mõnda hiiekohta on kasutatud ms. ka tantsimiseks, selle kohta leidub rohkemaidki andmeid.

¹⁴⁾ Vrd. M. J. Eisen, Eesti mütoloogia I (1920), lk. 239 jj. — O. Looorits, Estnische Volksdichtung und Mythologie (1932), lk. 51 jj.

¹⁵⁾ Dr. G. Vilbergi teade AK-s.

¹⁶⁾ AK, O. Parmas, 52 jj.

¹⁷⁾ AK, R. Indreko, 38/9.

On olemas veel mõningaid ok-de esinemispaiku, mis seni jäänud nimetamata. Mõned ok-d asetsevad maantee ääres, ka külatänavais, paaril juhul soosaarel. Lõpuks teenivad tähelepanu veel niisugused andmed, kus ok. öeldakse asetsevat elamuile võrdlemisi lähedal, nagu keset küla (Audrus Easalu külas), küla-vainul (Pilistvere Koksveres; kivi lõhutud) ja taluõues või -aias. Kahe viimase võimaluse kohta on mõned teated, mis peaaegu eranditult on pärit Lõuna-Eestist. Üks suur ok. olnud Tarvastus Kasaku tl. õues (E 39808/9), teine Suure-Jaanis „Saare möldri õues“ (ERA II 41, 386), kolmas Kursis Jõune kl. Reinu tl. õues. Aias asetsevate ok-de kohta on teateid Hagerist, Saarest, Hallistest ja Vastseliinast.

4.

Normaalselt esineb Eestis ohvrikividena looduslikke raud- ehk graniitkive. Muud kiviliigid on igatahes väga haruldased. Ainult Lääne-Nigula Poola kuninga ristikivi olevat „paekivi marmorist“, nagu kirjelduses öeldud¹⁸⁾. Väike-Maarja khk. Äntu mõisa põllult kihvunnikust olevat leitud $\frac{1}{2}$ m laiune paekivi, mille ühel küljel olnud samasuguseid, 5—6 cm läbimõõduga süvendeid, nagu neid esineb ka ok-del¹⁹⁾. Siiski on vaevalt usutav, et see võinuks olla mõne ok. tükk. Üks erandlik teade on veel Hanila khk. Uue-Virtsu asundusest. Selles on öeldud: „Eriti tuleb mainida siin erilist ohverdamis- kohta, milleks osutub kahest paekivist u. 40 cm. diameetr. läbiminev u. 50 cm. sügav auk“²⁰⁾.

Harilikult puuduvad ok-del nii silmatorkavad välistun- nused, et juba eemalt vaadates oleks võimalik öelda, kas see või teine raudkivi on ok. või mitte. Enamuses näivad ok-d ole- vat küll n.-ö. kinniskivid, osalt maa sees istuvad, kuigi leidub ka maapealseid, lahtisi, mida on soovi korral võidud paigast teise viia. Ok-de suurusel ei näi olnud olulist tähtsust; leidub niisuguseid ok-e — ja õige kuulsaidki, mille diameeter on alla 1 m ja mis vaevalt maapinnast välja ulatuvad, kuid ok-de hulka kuulub ka hiigelsuuri rändrahne. Siin tuleb arvestada sedagi momenti, et tavalise inimese seisukohast on kivi suurus üldse väga relatiivne mõiste. Kus on lage ja kivideta ümbrus, seal võib võrdlemisi väikegi kivi tunduda suurena ja tähelepandavana, kuna kivirikkas maastikus tõmbavad endale tähelepanu alles need, mis on keskpärastest tublisti suuremad. Seetõttu on ras-

18) AK, A. Veitmann, 48/9.

19) Vrd. AK, A. Soom, 54.

20) AK, J. Tavast, 4.

kusi niisuguste teadetega, milles öeldakse ainult, et ok. olevat „suur kivi“. Ja niisuguseid teateid on üsna palju.

Eesti suurim ok. asetseb Hageri khk-s Ruila mõisa põllul. Selle ümbermõõt on 34,5 m ja kõrgus 6 m. Kivi pealispinnas on 0,5 m laiune „paja moodi auk“. See on sama kivi, mida nimetatakse Neitsikiviks ja Ukukiviks. Kohalikult rahvalt on saadud mälestusteateid, et sellele kivile on ohvriande viidud veel mõnekümne a. eest ²¹⁾. Teine 6 m kõrgune ok. on Valjala khk-s Väksa kl. põldudel, kuid selle kohta puuduvad lähemad andmed. 4 m kõrgusi ok-e on teada vähemalt kolm: üks Viru-Nigulas, teine Annas, kolmas Hanilas. Ühe Jõhvi khk. ok. kohta on kirjelduses öeldud, et see olevat „heinakoorma suurune“ ²²⁾.

Kujult on ok-d jällegi väga erinevad. Suurema rühma näivad moodustavat laiad ja lamedad kivid. Niisuguseid on vähemalt kaksikümend, neist viis Viru-Nigula kihelkonnas. Vahel on kirjelduses öeldud, et kivi olevat pealt „lai kui sööma-laud“ (Tõstamaa Päraküla kärnakivi) või „laua moodi“. Lamedate kivide eelistamine on arvatavasti põhjendatav sellega, et niisugune oli ohvriandide asetamiseks hästi sobiv. Kui kivid pole ka päris lamedad, siis nad on ikka enamvähem tasase pealispinnaga. Päris terava seljaga ok-e esineb vähe. — Mõni ok. on kujult peaaegu ümmargune. Nurgelisi ok-e on terve rida; on noteeritud 3-nurgelisi, 4-nurgelisi ja 5-nurgelisi. Kullamaal Jõgisoo v. Ubassalu as. olevat ok., mis kujult „pea täiesti kuubi taoline“ ²³⁾. Üht Järva-Jaani khk-s Valaste külas olnud ok. ise-loomustatakse „puusärgi kujuliseks“ ²⁴⁾. 2—3 ok-l on üks külg võrdlemisi järsu kallakuga ja sile, mistõttu lapsed seda kasutavat liulaskmiseks. Mõnel ok-l on sisseraiutud astmeid, et hõlpsa-mini otsa pääseda. Üks Halliste ok. — Abjas Tammekannu met-sas — asetsevat väikeste kivide peal, maapinnast kõrgemal. — Üldiselt on lugu siiski nii, et ok-d esinevad täiesti looduslikul kujul; puuduvad positiivsed andmed, et mõne ok. väliskuju oleks inimeste poolt suuremal määral muudetud, välja arvatud muidugi astmete sisseraiumine, pealispinna põletamine tulega või sinna lohkude uuristamine.

Normaalselt esinevad ohvrikivid Eestis ikka üksikult. Kuid sellest üldreeglist on siiski ka erandeid. Helme khk-s Lõve v. Vana-Tehvandi tl. põllul asetseb kaks ok. lähestikku, ainult 9

21) AK, R. Tamm, 17-a.

22) AK, G. Vilbergi registreerimisteade.

23) AK, E. Uustalu, 42.

24) AK, H. Kõrge, 37.

m teineteisest eemal. Nende lähedus on nähtavasti sellest tingitud, et mõlemad olnud varem neid ümbritseva kivikalme sees, mis aga hiljem lõhutud ja põlluks tehtud ²⁵⁾. Viru-Nigulas Kalvi v. Koila kl. põldudel leidub kolm ok., mis üksteisest 9 kuni 15 m eemal asetsedes moodustavad kolmnurga. Seejuures kõige lõunapoolsem kivi on ise ka kolmnurkne ja selle pealispinda (lõunapoolisel serval) on uuristatud kolm lohku ²⁶⁾. Et kolmikarvus on rahvausus väga laialt tuntud ²⁷⁾, siis võiks arvata, et need kivid on teadlikult nii seatud ja märgitud. Teine samalaadne kolme ok. asetusviis on teada Peetri khk-st Koordi külast ²⁸⁾, kust aga puudub lähem kirjeldus. Kuid väärrib tähelepanu, et mõlemal juhul leidub kõigil kividel kunstlikke lohke. — Üks ainulaadne ok. asetusviis on kirjeldatud Viru-Jaagupist. Seal leidub Lavi kl. Pealmise tl. krundis väikesel künkal ok., mis alaneb idast läände. Kivi näib kohale toodud olevat, teda ümbritsevad neljas nurgas vähemad, istepingi taolised kivid, suurest kivist umbes 2 m eemal ²⁹⁾. Kivi lähedal on kuulus „silmaallikas“. Pärast allikas silmade pesemist pandud harilikult ohvri- and kivile.

Saaremaal Kihelkonna khk-s Kurevere külas on üksteise juures kuus lohku ok. (seitsmes ebakindel). Kuid kivid ei moodusta mingit korrapärast kujundit ³⁰⁾. Arvesse võiks küll tulla, et nende esialgne ja võib-olla korrapärasem asetus pole säilinud, sest kivid näivad olevat lahtised (maapealsed) ja asetsevad teekäänakul.

Ohvrikividel on veel tähele pandud ja registreeritud mitmesuguseid süvendeid, lohke, auke, „jälgi“, rõngaid, riste jne. Osalt on need võinud tekkida loomulikult teel, tingituna kivi murenemisest, kuid enamail juhtudel on siiski tegemist kunstlike, inimeste poolt tehtud süvenditega. Kunstlikest süvendest esineb kõige arvukamalt ja kõige laialdasemalt ümmargusi lohke ja lohukesi. Seda asjaolu arvestades on meie arheoloogilises kirjanduses ok-d seni jagatud kahte suurde liiki: lohku ok-d ja lohku ok-d. Kuid asjaspepuutuva allikmaterjali üksikajalisem läbivaatamine ja sõelumine on toonud siiski esile ok-del ka muid kunstlikke süvendeid peale ümmarguste lohku.

25) AK, A. Suik, 119.

26) AK, V. Püss, 85—87.

27) M. J. Eisen, Eesti vana usk (1927), lk. 149 jj.

28) AK, G. Vilbergi teade.

29) AK, O. Liiv, 57—58; EVR 26, 98/9 (15).

30) AK, H. Moora, 89—92; Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lk. 77—79.

Ohvrikiividel esinevaist loomulikest süvendeist on kõige tavalisem kivi pealispinna nõgusus, mida on kirjeldustes märgitud õige mitmel juhul. Mõnikord on niisugune kivipealne lohk mõõtudelt võrdlemisi suur. Ühel Kose khk. ok-l näit. mainitakse 1,9 m pikkust ja 1 m laiust lohku; kivi ise on 3,6 m pikk ja 3 m lai ³¹). Piklikke lohke on konstateeritud veel mitmel kivil. Üksikjuhtudel esineb ka muukujulisi süvendeid, mis ebakorrapärase kuju või ebatasaste servade tõttu on loetud loomulikuks (mittekunstlikuks). Hanilas on ühel ok-l (Rame kl. Pauli tl. karjamaal) kaks lähestikku asetsevat auku, üks nurgeline, teine ümmarik; augud on 12 cm sügavad, järskude servadega ja põhjast omavahel ühenduses. Kivi ise on üsna väike (diam. 85—100 cm) ja ulatub ainult 15 cm üle maapinna, kuid on veel nüüdki ok-na kasutatav ³²). Varblas Vaiste kl. Tedremaa tl. heinamaal leiduval ok-l olevat „taskukujuline auk“, 40 cm pikk ja 40 cm sügav, kuid ainult 6 cm lai. „Augus seisab alati vesi, mida arstirohuna tarvitatakse, ka veel käesoleval ajal“ ³³). Petserimaal Järvesuu v. Kulje kl. all järve ääres asetseval ok-l (Омутский камень) olnud järvepoolisel küljel künakujuline õõnsus, kuhu kogunenud vihmavett (vahel suure lainetuse puhul ka järvevett), mida kasutatud silmahaiguste ravimiseks ³⁴). Üldse peaaegu kõigil niisugustel juhtudel, kui ohvrikiivis leidub nõgu, auk või lohk, kuhu korjub vihmavett, on seda vett kasutatud arstimiseks, peaaesjalikult silma- ja nahahaiguste puhul. Iseloomulik näib see, et loomuliku õõnsuse või süvendiga ok-del, mis on tuntud arstimiskividena, harilikult ei esine peale selle enam kunstlikke, inimeste poolt tehtud ümmargusi lohke.

Peale loomulike lohku konstateeritakse ok-del veel mõnesuguseid „jälgi“. Nende tekkimist seletab rahvas harilikult niiviisi, et kivid olnuvat vanasti pehmed, mistõttu neisse jäänud kellegi istumise või astumise asemeid. Vahel seletatakse jälje põhjustajaks siiski üleloomulikku või erakorralist isikut, olgu siis Kalevipoega, mõnda piibli pühakut, kuradit, kuningat jne. Paljudel kividel leitakse veel loomade jälgi ja mitmesuguseid muidki märke. Kõik jälgedega kivid pole aga ok-d ega tule siin käsitlusele ³⁵); vaatleme ainult niisuguseid jälgedega kive, millele on kunagi ohverdatud.

³¹) AK, R. Känd, 72.

³²) Selle kivi puhul tuleb meelde üks harukordne tähelepanek. Talumees, kes nende ridade kirjutajale tuli kivi kätte näitama (1936. a. suvel), võttis kivi juurde jõudes mütsi maha.

³³) AK, D. Karopun (1922), 12.

³⁴) AK, L. Zouroff (1937), 4/5.

³⁵) Vt. M. J. Eisen, Eesti vana usk (1927), lk. 307 jj.

Ühel Vaivara ok-l, Mereküla ja Utria vahel, kõrgel kaldal, leiduvat „üks inimese ja kolm looma jälge“³⁶⁾. — Vigalas Velise v. Nõlva kl. maanteekraavis asetseval ok-l on „loomuliku lohuna peal jalajälg, mis erakordselt tõetruu, sarnaneb lapse palja jala jäljega“³⁷⁾. — Martnas Oonga kl. ok-l kirjeldatakse kaht süvendit, millest üks olevat „pea südamekujuline“ ja teine „piibusarnane“³⁸⁾. — Ridalas Kaevere kl. ok-s, mis ära lõhutatud, olnuvat pastla ja kepi jälg. Rahvamuistendi järgi kuulunud pastlajälg Kalevipojale³⁹⁾. Samas khk-s leidub ka Aamse külas Kalevipoja jäljega ok.⁴⁰⁾. — Tõstamaa Päraküla „kärnakivil“, mis nüüd juba rehealuse müüri pandud, on eraldatud lamba, sea, hobuse, lehma ja pisikese lapse jälgi⁴¹⁾. — Audru Easalu neljakandilise ok. pealispinnas on süvendeid, millele rahvas annab nimeks: 1) lapse jälg, 2) härja jälg, 3) hobuse jälg ja 4) mõõga ase. Viimane olevat 10 cm sügav ja selles seisvat alaliselt vett⁴²⁾. — Laiuse Kadrinakivis olnuvat käe ase viie sõrme jäljega⁴³⁾. — Põlva Kuningakivi jäljed on nimetatud juba eelpool. — Petserimaal Järvesuu vallas Šartovo külas on ok-s kaks jalajälge, mida peetakse jumala jälgedeks⁴⁴⁾. — Saatse vallas „Semska saarel on kivi, millel inimese jala kuju pääl. Rahvas räägib, et püha Maarja olla sääl seisnud“⁴⁵⁾.

Kahjuks puuduvad peaaegu kõigist jälgedest täpsed joonised. Ainult kirjelduste järgi pole aga võimalik otsustada, kas jäljed omavad traditsioonilist kuju või on täiesti juhuslikud, loomulikult teel tekkinud süendid. Et jälgi esineb mõnikord ka koos ümmarguste lohkudega ja et vahel nimetatakse allakriiputatavalt nende harukordset tõetruudust, siis tuleks pidada võimalikuks, et vähemalt mõni jälg võiks lähemal järelevaatamisel osutada inimeste kätetööks.

Jälgede tähtsus ohvrikommetes pole päris selge; mõnikord on neid nähtavasti kasutatud ohvriandide panipaigaks või võetud jäljeauku korjunud vett. Ainult Šartovo kl. kivi kohta on teada, et seal pidanud abiotsija astuma jalgadega kivil leiduvate jalajälgede sisse, et ravivat jõudu usutud olevat just jälgedel⁴⁶⁾.

36) AK, A. Birken, 49.

37) AK, H. Kõrge insp. ar., 8.

38) AK, F. Leinbock, 28/9.

39) AK, H. Kõrge insp. ar., 3.

40) AK, A. Karu, 32.

41) AK, A. Reili (1932), 101.

42) Sealsamas, 46/8.

43) E 54625.

44) AK, L. Zouroffi kirj., 8/9.

45) AK, O. Parmas, 46.

46) AK, L. Zouroff, 8/9.

Peale loomulike lohkuude ja süvendite esineb ok-del veel, nagu öeldud, kunstlikke, inimeste poolt tehtud süvendeid. Neid kirjeldama asudes tuleb küll kõigepealt tähendada, et osa ok-de kirjeldusi on ses mõttes ebamäärased, et neis ei anta kindlat vastust, kas lohud on loomulikud või kunstlikud. Muidugi võib mõnel juhul selle otsustamine olla ka üsna raske, kui lohud on osalt murenenud või kui kivi on pealt tulega põletatud. Siiski on nende ok-de arv, millel leidub kunstlikke lohke, kasvanud iga aastaga; senistele lisaks avastatakse aeg-ajalt uusi, peamiselt arheoloogide poolt ja sageli täiesti juhuslikult, pannes neid tähele inspeksioonidel ja uurimisreisudel. Jaan Jungi andmeil tunti niisuguseid kive ainult paarkümmend. 1924. a. oli neid registreeritud juba 120. Käesoleva töö kirjutajal on andmeid 158 kunstlike süvenditega ok. kohta. See arv oleks kindlasti veelgi suurem, kui meil ok-e oleks senisest suurema hoolega otsitud ja registreeritud.

Kui heidame pilgu lohkuudega ⁴⁷⁾ ok-de levikukaardile, siis selgub kohe, et nende peamiseks esinemisalaks on kõigepealt Põhja-Eesti manner ja siis Saaremaa; Lõuna-Eestist on teada ainult üksikuid. Äratab veel tähelepanu, et selliseid kive on arvukamalt just mitmes rannakihelkonnas ja et neid paiguti esineb ka jõgede ääres või läheduses (Pärnu jõe alamjooksul näit. kolm kivi). Erakordselt palju — üle 50 — on neid avastatud ja registreeritud Hageri kihelkonnas, tänu üliõp. R. Tamme agarusele.

Kujult on ok-de kunstlikud lohud suures enamuses ümmargused, kuid väga mitmesuguse suuruse ja sügavusega. Nende avaused diameeter on enamasti 5—10 cm ja sügavus 2—4 cm. Kuid leidub ka väiksemaid ja suuremaid. Need lohud on harilikult suuremad, mis esinevad üksikult; kui kivil on palju lohke, siis on lohud väikesemõõdulised.

Suurim lohk on Hageri Ukukivil — 50 cm läbimõõdus ja 20 cm sügav. 20—25-cm-lise läbimõõduga lohke on teada mitu (Lüganuses, Jõelähtmes, Ridalas, Mihklis), kuid lohkuude sügavus ulatub väga harva üle 10 cm. Kõiki lohke pole seni veel mõõdetud ega registreeritud. Sageli on lohkuude kuju ja suurus iseloomustatud ainult piltlike võrdlustega, olgu siis kas kirjeldaja enda või kohaliku rahva sõnastuses. Väikesed lohud on „kanamuna otsa suurused“, „nagu jalakannaga keeratud“,

⁴⁷⁾ Siit alates tarvitatakse sõna lohk tähenduses 'kunstlik, inimeste poolt tehtud süvend'.

mõnikord ka vanapagana või Jeesuse jalakanna jäljed (Simuna), harvemini nimetatakse neid lamba või kassi jälgedeks (Karuse); suurem lohk on kas „trehtrikujuline“ või „kausitaoline“, vahel „paaritoobine“ (Kullamaa), erakordselt suur lohk aga „pajasarnane“. Lohkude kui süvendite võimalikest eriliikidest puudub veel lähem ülevaade, sest läbilõike-jooniseid pole seni tehtud. Ühel kivil võib olla lohke mitmesuguses suuruses, vahel üks suurem ja mitu väikest.

Lohkude arv üksikuil ok-del on väga erinev, ulatudes ühest kuni 54-ni. Enamail juhtudel — 95-l 138-st — on lohkude arv alla 10. Kõige sagedamini on kivil ainult üks lohk (30-l juhul), sageduselt järgmine — kolm lohku (16-l juhul). Näib siis, nagu oleksid ok-de esialgsed austajad mõnevõrra eelistanud uuristada kivisse kas üks või kolm lohku, sest kõik teised arvud on harvema esindusega. Rahvatraditsioonist küll puuduvad andmed, et ok-de hilisemad kasutajad oleksid omistanud erilist tähtsust ok. lohkude arvule. — 30 või veel enama lohuga ok-e on seni teada 9 ja need leiduvad kõik Põhja-Eestis, neist 6 Hageris (lohkude arv: 30, 31, 32, 33, 42 ja 52), 1 Lüganuses (47 lohuga) ja 2 Viru-Nigulas — 39 ja 54 lohuga; viimane ok. on Kunda Ojakülas Kureliiva tl. lähedal ja selle on avastanud G. Vilberg-Vilbaste a. 1926⁴⁸⁾.

Tuleb ette ka liitunud lohke, nimelt kahe lohu ühendeid (Hageris 3-l juhul), mida rahvas vahel nimetab hundi jälgedeks⁴⁹⁾. Ainuke kolmiklohk on tähele pandud Hageris Adila as. ok-l.

Lohkude paiknemine kivil ei näi alati olevat juhuslik, vaid selles võib oletada teadlikku sihitaotlust. Harilikult on lohud ikka kivi pealispinnas ja võimalikult kõrgemal kohal: „kivi tipul“, „kivi harjal“, „kõrgemal nukil“, „ülemisel serval“ jne. Paaril-kolmel kivil on lohud servadel, kuid keskel puuduvad. Mõnikord on lohud ridamisi, mõnikord gruppides koos, moodustades päris sümmeetrilisi kujundeid. Kahel Puhja ok-l on konstateeritud seitsmest väikesest lohust moodustatud ringi. Lüganuses Aa as. on ühel ok-l üks suurem lohk ja väiksemaid rühmades 5+5+7.

Lohkude tegijad ja kasutajad on nähtavasti omistanud tähelepanu ilmakaartelegi. Viimatimainitud ok-l asetsevad lohkude rühmad enam lõuna suunas. Ühel Vaivara as. heinamaal leiduval ok-l, mis kujult kolmetahuline püramiid, olevat

48) AK, G. Vilbergi kiri 18. IX 1926.

49) „Pikergusi“ lohke on konstateeritud ka ühel Jõelähtme ok-l. AK, R. Indreko, 40/2.

lõunapoolse külje sisse raiutud 5 väikest lohku ja 2 jalajälge. Viru-Nigula 54 lohuga kivil olevat enamik lohke lõunapoolisel küljel. Ja on veel mitu teistki ok., mille lohkude kohta kirjeldajad on märkinud, et need asetsevad — kas enamuses või kõik — lõuna suunas („lõunapoolisel kallakul“, „lõunapoolisel tipul“ jne.). Hageris Adila Alttoa ok-l olevat 15 lohku, neist üks teisest eraldi kivi järsul, 75—80°-lise kallakuga lõuna-küljel. Ühel Viru-Nigula ok-l olevat 20 lohku lõunas ja 19 põhjanurgal. Mõnikord on noteeritud lohkude asetsemist ka idas (3 teadet), kirdes või kagus. Üldiselt tundub lõunakaar olevat siiski eelistatavam. Kahjuks on aga materjali selle küsimuse lõplikuks vastamiseks veel vähevõitu, sest seni on ok-de kirjeldajad jätnud enamail juhtudel üldse märkimata nii ilma-kaared kui lohkude paiknemise.

Muudest süvendeist, mille väljatöötus annab tunnistust inimeste kätetööst, tuleks kõigepealt nimetada rõnga-kujulisi, milliseid on teada kolmelt kivil. Kuusalus, kirikust ligi 0,5 km N pool, Tallinna-Narva maantee lähedal leidub ok., millele on sisse raiutud 10 väikest lohku, 2 rõngast (diam. 5 cm) ja peale selle veel käärid, resti-kuju ning piirikivi-rist. Kolm viimast süvendit on kindlasti hilised, eelmised (lohud ja rõngad) peaksid aga põlvnema vanemast ajast. Käärides ja restis on tahetud näha püha Laurentiuse märke, kelle nime teatavasti kannab Kuusalu kirik⁵⁰⁾. Tori „kövera kase kivil“ on konstateeritud kaguserval ringikujulist süvendit, mille läbimõõt 18 cm ja sügavus 2—4 cm⁵¹⁾. Tartumaalt Rõngu Salumetsast on leitud ok., millel olevat „auk keskel“ ja „augul kriips äärmööda ümberingi“⁵²⁾. Välismaistel eeskujudel võiksime arvata, et need rõngakujulised süvendid kuuluvad samasse ajajärku kuhu ümmargused lohudki. — Kuid Läänemaalt on kolmel juhul kirjeldatud ok-del ka täiesti kvadrateid lohke, mille mõõdud kivi pinnal on 4,5×4,5, 5×5 ja 12×12 cm (kaks esimest Martnas, viimane naaberkihelkonnas Ridalas). Et kvadrateid lohke on teada ainult nii kitsalt alalt, siis need tõenäoliselt on nooremad kui ümmargused lohud. Kindlasti hilisaegsed on veel ok-del leiduvad ristid. Need on kas tõendid nüüdsest või endisest piirikivist, või on rist lastud vaimulike (?) poolt selleks kivisse raiuda, et inimesed ohverdamise maha jätaksid⁵³⁾.

Juba eelpool oli tsiteeritud, et ok-del leiduvate jalajäl-

50) J. Jung, Muinasaja teadus III 85/6. — AK, O. Parmas, 52/4.

51) AK, E. Laid, 128.

52) AK, G. Vilberg-Vilbaste teade (1931).

53) Vrd. J. Jung, Muinasaja teadus II 110 (32).

gede puhul on vahel imestatud nende haruldast tõetruudust. Mõnel teisel juhul on kirjeldajad saanud kindla veendumuse, et jälg (— jäljed) on tingimata kivisse raiutud. Vaivarast on teateid kolmest niisugusest ok-st ja ühel juhul esinevat seal jäljed koos ümmarguste lohkudega. Küllap tuleb meil jälgede raiumist pidada niisama hästi võimalikuks kui lohkude raiumist ja lihvimist.

Veel ebamäärasemategi süvendite juures on lähemal järelevaatamisel võidud leida inimliku kätetöö tunnuseid. Ridasal Saanika kl. Kalevipoja kivil on ülemise serva sees „5 pikergust auku, mis kunstlikult tehtud“. Rahvas seletab: kivi olevat Kalevipoja visatud ja augud — tema sõrmejäljed ⁵⁴⁾. Ebasümmeetrilisi kunstlikke süvendeid on kirjeldatud veel kahel Tori ok-l. Ühel olevat neid kolm: 1) rennitaoline, 2) ümmarik avaus ja 3) trehtritaoline, ja teisel üks trehtritaoline + 5 cm laiune soon, mis pärast kaheks jaguneb ja üle kivi serva alla jookseb ⁵⁵⁾.

6.

Põhjendatult võib kerkida küsimus: miks osa ohvrikive omab kunstlikke lohke ja mis otstarve neil lohkudel on olnud? Seletuseks tuleb tähendada, et kunstlike lohkudega kivid kuuluvad haruldaselt laia levikuga muististe hulka. Neid leidub ka meie naabermais; üksikuid on teada Lätis ja Venes, Soomes juba rohkem, mõnikümmend, eriti arvukalt aga Skandinaavias. Edasi leidub lohkudega kive mujalgi Euroopas (Põhja-Saksamaal, Inglismaal, Prantsusmaal, Šveitsis ja mujal), Põhja-Aafrikas, Aasias ja Ameerikas. Juba enam kui 100 aastat on lohkudega kive kirjanduses käsitletud, kuid päris kindlat, üldmaksvat seletust pole seni veel leitud ⁵⁶⁾. On siiski selgunud, et sellised süvendid võivad põlvneda mitmest ajajärgust ja et neid on võidud uuristada mitmel põhjusel.

Euroopasse arvatakse see komme — uuristada kividesse lohke — levinuvat Idamailt, nimelt Vahemere randu mööda Pürenee poolsaarele ja sealt jälle mereranda mööda põhja poole. Seda levikut ühendatakse nn. megaliitilise kultuuriga, mis on jõudnud Skandinaaviasse juba kiviajal. Lohke, ümmargusi

54) AK, A. Karu, 37.

55) AK, E. Laid, 124, 133/4.

56) Kirjandust, kus leidub ka bibliograafiat: L. Rüttimeyer, Über Schalen- u. Gleitsteine im Kanton Wallis und ihre Bedeutung. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 28, Basel, 1928. Lk. 145 jj. — H. Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (= HDA) VII 990 jj. — W. Hansen, Die Verbreitung und Bedeutung der Schalensteine. Hamburg, 1937.

süvendeid, leidub Skandinaavias ja Lääne-Euroopas suurtes kivi-kamberhaudades (nende kattekivide pealispinnas ja sisekülgedel), mis on arvatud kuuluvat kolmandasse aastatuhandesse e. Kr. Seega osutub niisuguste lohkuude esinemine väga vanaks nähtuseks. Kuid uurimised on selgitanud, et samasuguseid lohke on kividesse tehtud ka hilisemal ajalajärkul, nimelt pronksiajal ja rauaajal. Skandinaaviast on lohkuudega ok-de idee levinud ida poole, Soome, Eestisse ja mujale. Meile arvatakse see jõudnuvat alles nooremal rauaajal (800—1200 a. p. Kr.). „Sel ajalärgul oli meie maa kõige elavamas kokkupuutumises Skandinaaviaga (viikingite retked siia, samuti meilt läbi Venemaale, saarlaste retked põhjamaile), kuna varemalt Eesti ühendused selles suunas olid nõrgad, peagu tähtsuseta“⁵⁷). Mõnes uuemas teoses on lohkuudega ok-e osalt dateeritud siiski vanemasse ajalärku. E. Laid ütleb „Eesti ajaloo“: „Ainult lohkuudega ohvrikivid on tõenäoselt vanad ning pärinevad osalt võib-olla juba keskmiselt või koguni rooma raua-ajalt“⁵⁸). Kahjuks puuduvad kindlamad tõestised nende kalmete vanusest, mille sees või läheduses asetseb (~ on asetsenud) lohkuudega ok-e. Üks 3 lohuga ok. on leidunud Rakvere khk. Reinapi kalmest 150 m ESE suunas; nimetatud kalme on dateeritud rooma raua-ajaga⁵⁹).

Mis puutub ümmarguste lohkuude tähendusse, siis selle kohta on uurijate poolt esitatud väga mitmesuguseid teooriaid⁶⁰). Üldisemalt näivad lohud siiski olnud määratud ohvriandide vastuvõtmiseks, vähemalt meil Eestis. Et selliseid kive kuulub meil mitmesse kalme või nende juurde, samuti hiitesse, siis tundub loomulik, et neid on kasutatud peamiselt ohverdamiseks.

Et kunstlikke lohke on kasutatud ohvriandide paigutamiseks, sellest on kindlaid tõendeid veel viimaselt aastailtki, samuti mälestusteateid vanemast ajast.

Tornimäe juures Kalme mäl on üks ennemuistne matusepaik. Vanaal olle sõnna kõik surmasi maetud, umbes kut meitel paergus kerguaid on. Ning ohvrid oll koa sõnna viidud. Sealu paerguskid veel üks kivi, missel ümmargune auk sihes. Selle augu sisse olle siis näh pandud nee vedelad asjad ja tahemad pandud muidu kivi peale.

Seda näh ma ole kuulnd.

ERA II 232, 183/4 (4) < Põide, Põide v., Mui kl. — Ilmar Kaal < Aleksander Kaal, 63 a. v. (1939).

57) Eesti kinnismuistised, lk. 68.

58) Eesti ajalugu I, lk. 241. Vrd. Eesti kinnismuistised, lk. 14 (A. M. Tallgren).

59) H. Moora, [Eesti Rahva Muuseumi] Muinasteaduslikkude kogude juht (Tartu, 1927), lk. 22.

60) L. Rüttimeyer, m. t., lk. 165 jj.

Siiski tuleb pidada võimalikuks, et lohkedel on vist olnud muudki tähendust või otstarvet. Eelpool oli juba nimetatud, et ühes lohkedega esineb ka rõnga-kujulisi süvendeid. Niisuguseid on viidud ühendusse päikese-kultusega. Sinnapoole näivad viitavat ka tähelepanekud, et mõnel ok-l on lohud kõrgemal nukil, lõuna pool küljes jne. Mõni üksik lohk kuhugi kivisse on aga võidud uuristada ka päris praktilise sihiga. Vähemalt ühest kirjeldusest ja joonisest selgub küll, et ok-ks arvatud kivi võiks olla kivist uhmer ja ajaloolisest ajast, sest kujult on see väga sarnane etnograafilise puust uhmriga ⁶¹). „Jalajälgedele“ on arvatavasti omistatud sümboolset või maagilist tähendust ⁶²).

Käesolev töö oli juba lõplikult koostatud, kui autorile puutus ERA-s uute kohamuistendikorjanduste läbivaatamisel silma 3 haruldast ja väga huvitavat teadet, mis ok-de ümmargusi lohke valgustavad täiesti uuest seisukohast.

Pöides Tumala mäel leidub lohkedega ok., mis kohapeal tehtud kirjelduste kaudu on arheoloogidele tuntud ja on võetud kaitseregistrisse. Nüüd kuuleme selle kivi kohta ühe Saaremaa gümn.-õpilase sulest ms. järgmist: „Sellel kivil leidub ka hulki väikeseid lohukesi ja augukesi, mis näivad nagu millegagi hõõrutud. Neid lohukesi ja augukesi seletatakse sellega, et ohverdamise ajal olla ohverdaja ise teise kiviga või mingi muu riistaga kivi hõõrunud“ ⁶³).

Siin on uudiseks see, et lohke olevat tehtud ohverdamise ajal ja et seda veel nüüdki mäletatakse, kuigi nende tegemise sisulist põhjendust enam ei teata. Järgmine, Järva-Jaanist põlvnev ja Kaaruka küla ok. kohta käiv kirjeldus esitab ka sisulise põhjenduse: „Kivil on näha ka väikesi augukesi, mille kohta rahvasuus on arvamine püsinud, et need olla surnude hingede augud, kui teise maailma läinud, sest vanasti surnu sugulased teinud väikese augukese kivisse“ ⁶⁴).

Veelgi selgesõnalisem on samalt kogujalt teine samasisuline kirjanek; see käib ühe Kunda ok. kohta, mille ümber varem olnuvat hiis. Teates seisab: „Ohvrikivil on augud sees, mis tähendavad surnuid, mis hiies põletati, sest igal surnu ligemal omaksel oli kohuseks ohvrikivisse auk uuristada. Praegugi on ohvrikivil

61) AK, Aug. Valjani teade < Otepää.

62) Vrd. HDA III 240.

63) ERA II 232, 81 (62) < Pöide, Tumala kl. — J. Ratassepp < Marie Kallas, 45 a. v. (1939).

64) ERA II 221, 333 (4) < Järva-Jaani, Kuksema v., Kaaruka kl. — V. Schmiedemann < Mart Uuk, umb. 70 a. v. (1939).

augud selgesti nähtaval. Samuti ohvritulease, mis asetsenud keset kivi⁶⁵⁾.

Nähtavasti võib siis vanemate maainimeste mälulaegastest tulla esile mõndagi senitundmatut isegi lohkuidega ok-de kohta, kuigi me selliseid rahvapäraseid seletusi asjatult otsime õpetatud stipendiaatide ja inspekteerijate kirjeldustest.

Kui siintoodud seletust peaksid tõestama veel mõned uued lisateated, siis tuleks küll pidada võimalikuks ja usutavaks, et kividesse on lohke uuristatud ms. ka surnute mälestuseks. Tundub küll väga üllatav, aga selline seletus oleks ühendatav isegi megaliiitilisest ajajärgust pärinevate hauakivide lohkuidega! Meil Eestis võiks aga mälestuslohkudes olla tegemist koguni sama kombega, mis paiguti on püsinud kuni tänapäevani (näit. Põlvas, Kambjas ja mujal). Nüüd lõigatakse matuse puhul puudese mälestusriste. Kuid vanemal ajal olevat niisuguseid märke (riste) tehtud ka kividesse⁶⁶⁾. (Pole võimatu, et mõni ok-delgi märgatud ristimärk võiks olla seda algupära.) Niisugune areng on kujuteldav ja võimalik: kaugemas minevikus uuristati ümmargusi mälestuslohke, hiljem aga ristiusu mõjul ristimärke. Nende kahe traditsiooni ühendamise kasuks kõneleks seegi, et nn. mälestusriste on tehtud just teede äärde (puudesse ja kividesse), ja paljulohulisi ohvrikivegi on mitmel pool kirjeldatud asetsevaina teede ääres.

See seletusviis annaks igatahes juurde ühe väga usutava võimaluse kivides leiduvate kunstlike lohkuide tähenduslikuks tõlgitsuseks. Teame senisest materjalist, et lohke on paljudel kivil mitukümmend ja et need vahel on väga madalad, võiksite öelda „pinnalised“, isegi vaevalt märgatavad. Mõnikord on kivil 1—2 suuremat ja sügavamat lohku, teised aga väikesed ja madalad. Väga madal lohk ei saa olla sobiv ohvriandide vastuvõtmi- seks, küll aga oleks selleks kohane mõni üksik, suurem ja sügavam lohk⁶⁷⁾.

Loodetavasti edaspidi, kui selles suunas on kogutud rohkem materjali, saab võimalikuks lõplikum seisukohavõtt siin riivatud tähendusvõimaluse kohta.

7.

Konkreetsed, dateerimist võimaldavaid materjale ok-de kasutamise kohta vanemast ajast võiksid anda asjatundlikult teostatud kaevamiste tulemused. Kuid et seni pole Eestis

65) ERA II 221, 342 (24) < Virumaalt — V. Schmiedemann < A. Parijõgi, umb. 43 a. v.

66) Vrd. M. J. Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 165.

67) Vrd. Eesti kinnismuistised, lk. 70.

veel ainsatki ok-i teadusliku kaevamise abil uuritud, siis tuleb siin paratamatult piirduda ainult mõningate rahvasuuliste mälestusteadete esitamisega. Kivide kirjeldustes on õige mitmel juhul nimetatud, et kivi lähedalt, kõrvalt või alt olevat kaevamisel saadud mõnesuguseid leide, kuigi kõik sellised leiud on kahetsetavasti läinud kaotsi.

Vaivaras Puhkova kl. Kalda tl. krundis asetseva ok. juurest olevat 1916. aastal leitud 5 jala sügavusest vanu rahasid, mis olnud „ilma glasuurita kausis“ ja vanuselt „vist Juhan Hirmsa aegsed“⁶⁸⁾. — Jüri khk. Rae v. „tohtrekivi“ alt, kui kivi kohalt ära kangutatud, leitud „palju rahasi ja keesi“⁶⁹⁾. — Ühe Mihkli khk. ok. — Koonga v. Ura kl. Madise tl. põllul — ääre alt olevat leitud „helmeid“, pronksasjade tükke ja umbes 3 cm läbimõõduga kuljuseid⁷⁰⁾. Kivi on lõhutud 1915. a. paiku. — Vana-Vändra „kurikivi“ kohta märgib J. Jung: „Selle kivi juurest olla nüüd sagedaste vanu rahasid leitud, mida kevadine suur vesi mulla seest välja pesenud“⁷¹⁾. Sama autori teateil leitud paari Põltsamaa khk. ok. juurest vanu rahasid, vanu sõjariistu, „veiksid metall asju“, sõrmuseid jm.⁷²⁾. — Ühe Vändra khk. ok. ümbrusest olevat leitud Vene rahasid aa. 1737—1850. Kivi on hävitatud⁷³⁾. — Saarde khk. Voltveti v. Tõrva tl. maal olnud ok., mis hiljem maa sisse lastud. 1910. a. 16. aprillil olevat selle ok. juurest „hulk vanu rahasi leit, mille ühel küljel rist ja võti, teisel — vanamehe kuju ja kiri „Petrus Sanctus“; peale selle hõbedast „rinna-liitreid“ ning merevaigust ja läbipaistvast roostast vöõtega kivist helmeid⁷⁴⁾. Veel mõne muugi ok. kohta on teateid, et nende juurest olevat leitud vanu rahasid või üldse „vanu asju“. Kuid muulaadilistest leidudest on vähem andmeid; ainult ühel juhul nimetatakse süsi (Mihkli) ja „raua jäänuseid“ (Kullamaa), kahel juhul luid (Kullamaa, Laiuse).

Kahtlemata tuleks kõiki niisuguseid leide, mis on ilmsiks tulnud ok-de lõhkumisel või nende juures kaevates, pidada ohvriandideks. Domineerival kohal on raha ja ehteasjad. Tõenäoliselt pole niisuguseil võhiklikel kaevamistel kõiki pisi-asju üldse tähele pandud ega loendatud. Samuti väga kahetsetav on, et needki leiud, mille kohta on säilinud suulisi teateid, pole jõudnud ametlikesse hoiupaikadesse. Seepärast oleks tõesti

68) AK, A. Birken, 47.

69) ERA II 28, 820 (45) < Jüri.

70) AK, J. Koit, 77.

71) J. Jung, m. t., II 77.

72) Sealsamas, 203—205.

73) AK, R. Indreko, 163/4.

74) AK, R. Indreko (1923), 83/4.

viimane aeg võtta ka ok-de uurimine Arheoloogia-kabineti uurimismeeskondade tööprogrammi. Seni on neid kaevanud ja rüüstanud ainult „kullaotsijad“ oma asjaarmastuslikus agaruses. Eriti levinud on põhjendamatu usk, nagu peituks ok-de all k u l d a või suuremaid rahasummasid, mispärast neid väga paljudes kohtades on kaevatud ja urgitsatud ning veelgi kaevatakse.

Maaleiud näitavad, et ohvriande on ok-de juurde ka maa sisse kaevatud. Võimalik, et need on olnud tõesti väärtuslikumad annid, tähtsamad ja suuremad ohvid, mida ohverdaja ei tahtnud teiste kiusatuseks nähtavale jätta. Mõnel üksikjuhul on ehk mõne ok. lähedust võidud kasutada ka varanduse peitmiseks, mitte alati ohverdamiseks. Vähemalt leidub üks selline teade Kolga-Jaani kihelkonnast: „Leie k. all Vasksaare metsas Viilu t. kingus on kivi, mille ümbert juba vanasti on muld ära kaevet. Sinna viitud varjule sõja aeg raha ja nüüd hoidvat must mees seda“⁷⁵⁾. Selles muistendilises teates pole küll nähtavasti tegemist ok-ga, kuid on siiski kujuteldav, et kui ok-de austus oli veel kõigiti tõsiselt-võetav, siis nendegi juurde on hädaseisundis võidud üht-teist varjule panna.

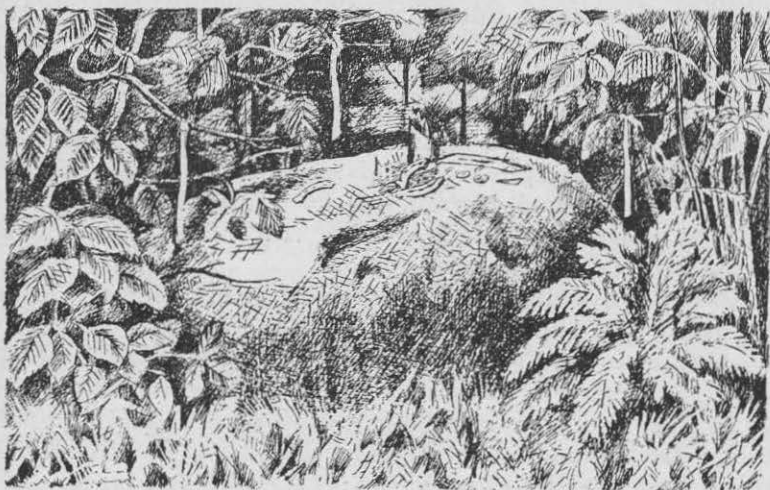
Veel on täheldatav, et ok-de juurest saadud maaleidude kohta on seni Lõuna-Eestist rohkem teateid kui Põhja-Eestist, kuigi arvuliselt on ok-e Põhja-Eestis palju rohkem. Võimalik, et neid lõunas on suuremal arvul hävitatud. Leiud on sageli selgunud nimelt kivide lõhkumisel ja äravedamisel. — Samuti tuleks nime-tada, et leide on saadud nii tavaliste kui ka kunstlike lohkudega ok-de juurest. — Üksikasjalisemaid ja mitmekesisemaid teateid ohvriandidest ja ohvrikommetest on hilisemast ajast, ja need põhinevad kas isiklikult tehtud tähelepanekuil või suuliselt edasiantud mälestusteateil.

8.

Ohvrikivide austamine ja kasutamine pole Eestis ainult minevikuline nähtus, vaid seda esineb paiguti veel nüüdki. Kividele viidud andidest on veel viimaseil aastailgi võidud teha nii fotovõtteid kui sõnalisi kirjeldusi. Iseloomulik on see, et niisuguseid kive, mille hilisest kasutamisest on usaldatavaid teateid, leidub 1) Lääne- ja Saaremaal, ja 2) Petserimaal. Seega siis suuremaist kultuurikeskustest eemal, aladel, kus rahvakultuur on muiski asjus säilitanud primitiivseid jooni. Ohvriandidega kive on fotoplaadile jäädvustatud Hanilast ja Kirblast aa. 1920, 1931 ja 1936, Valjalast 1922 ja Petserimaalt aa. 1938/39. —

⁷⁵⁾ AK, A. Anni, 46.

Valjala ja Muhu kinnismuistiseid on Arheoloogia-kabineti ülesandel käinud 1928. a. suvel inspekteerimas üliõp. H. Kõrge, kes paaril ok-l leiduvat inventari kirjeldab üksikasjalisemalt. Valjalas Väksa (Võhkse) kl. endise poe lähedal oleva ok. kohta konstateerib järelevaataja: „Kivil on äärmiselt palju klaasi (pudeli) kilde, paar poolt hobuserauda, hulk hobuserauanaelu, vikatitükke, plekitükke, taskunoa katkendeid, üks telefoni kannu pool, paberi narusid, villaseid ja sitsi kaltse“⁷⁶). Muhu Iga küla ok. kohta ütleb sama inspekteerija: „Kivil on üks raudnael

Ohvrikivi Väksa külas, Valjala khk-s. Kivil näha katkilöödud pudeli põhi ja metallist ohvriande, kivi ümber põõsaste okstes lina-seid ribasid. (H. Moora pildistuse järgi.)

ja klaasikilde. Kivi kõrval maas hulk katkilöödud pudeleid, vanu roostetanud plekknõusid ja sitsiriide kaltse. Ühe kaltsu sees oli hulk hobuseraua naela pooli, süsa ja 2-kopikul. veneaegne vaskraha“⁷⁷). Paaril Läänemaa (Varbla ja Kirbla) ok-l on nende ridade kirjutaja näinud ande (pudelite ja savinõude tükke, üks EV 1-sendine vaskraha, tükk linast nõöri, valge linane narts) 1936. a. suvel. Ja niisuguseid tähelepanekuid on veel muidki. Mitte küll nii protokollilise täpsusega täheldusi, kuid üldisi ohvriandide mainimisi leidub paljude ok-de kirjeldustes üle Eesti. Osalt põlvneb see andmestik siiski küll juba läinud sajandi lõpust.

76) AK, H. Kõrge, Valjala kihelk. muististe seisukord 1928, lk. 19.

77) AK, H. Kõrge, Muhu saare muististe seisukord 1928. a., lk. 10.

Ohvrikiivide puhul näib — vähemalt hilisemal ajal — olnud domineerival kohal aineohver. On ohverdatud: 1) põllusaadusi (peamiselt vist teravilja), 2) karjasaadusi (piima, kohupiima, võid, villu, liha, kanamune), 3) toitaineid (sööke, jookke, leiba), 4) käsitöösaadusi (riideribasid, paelu, käterätte [Põlva]), 5) metallasju (enamasti vanu), eriti vaskraha; peale selle veel soola jm. Põllusaadustest mainitakse sageli ohvriannina uudevilja. Vahel olevat viidud ok-le üheksat sorti vilja (herneid, ube, otri jne.), igast sordist üheksa tera (Kirbla). Näib, et üldse on olnud kombeks viia ok-le igast asjast „esimest“, mitmel pool ka naiste rinnapiima sünnituse puhul. Soolast kui ohvriannist on seni andmeid ainult Lääne- ja Pärnumaalt. Mulgimaal on olnud tähtsal kohal põlluja karjasaadused ning toidud. Mis puutub metallasjadesse, siis on enamasti viidud vanu, kasutuskõlbmatuid, samuti käibelt kõrvaldatud vaskraha (veel vabariigi päevil näit. vene kopikaid). Muidugi on esinenud ohvriannina ka käibel olev metallraha. Lääne- ja Saaremaa ok-de juures on veel silma torganud suur klaasikildude (pudelitükkide) rohkus.

Teise ohvrite liigina tuleb arvesse loomaohver. Kursis ohverdatud ühel ok-l musti kukki ⁷⁸⁾, Rõuges Pindi vallas sügiseti valge oinas ⁷⁹⁾, Paistus lambaid ⁸⁰⁾, Petseri vallas Annekivil lamba päid-jalgu ⁸¹⁾. Mitmel pool on ok-dele viidud loomade verd (Pöide, Muhu, Helme, Rõuge), vahel on verd kivi peal põletatud. — On säilinud mälestusi ka inimohvrist. Ühe Mihkli khk. ok. kohta öeldakse kirjelduses: „Isegi väikseid lapsi olevat sel kivil ohverdatud“ ⁸²⁾. Kuid see on ka ainuke niisugune teade.

9.

Millal ja kuidas on ok-e ohvriteenistuseks kasutatud, sellest on vähe teada. Üldiselt näib olnuvat nii, et kivi juurde tehti käike üksikult, välja arvatud Petserimaa, kust on teada ka massilisi ohverdamisi. Ohverdamiseks on eelistatud kas õhtust „koivalge aega“ (Kirbla) või ööd, et käik jääks naabritele nägemata. Eriti sobivaks ajaks on peetud neljapäeva õhtut, vahel ka laupäeva õhtut ja pühapäeva. Tähtpäevist on mitmel pool olnud ohverdamispäevaks jaaniõhtu ja -päev, ka tõnispäev ja annepäev. Mõne teate järgi on ohverdatud

⁷⁸⁾ AK, H. Moora (1925), 11.

⁷⁹⁾ E 49473 (1); E 49495/6.

⁸⁰⁾ E 54616.

⁸¹⁾ H. Jõgeva 2, 175/81.

⁸²⁾ AK, J. Koit, 78/9.

„hingede ajal“ (Viljandi), mis viitab sellele, et ohvriand nähtavasti oli määratud surnutele.

Kui mõni ok. on nimeliselt seotud pühakuga, kel kalendris on oma kindel tähtpäev (näit. Jaan), siis on ohverdamine toimunud peamiselt sel tähtpäeval või pühal. Petserimaal on niisugusel päeval mõnda ok. abiotsijate poolt sõna tõsisel mõttes rünnatud, tehtud sinna otsekui palverännakuid nii lähemast kui kaugemast ümbruskonnast. Samal päeval kogunes ok. ümber karjakaupa kerjuseid, kes õigupoolest olidki ohvriandide saajaiks ja vastuvõtjaiks. Olgu niisugust ohvripäeva iseloomustatud paari lõikega pealtnägijate kirjeldustest.

Rõugelane Jakob Orav on 1886. (?) a. jaanipäeva hommikul käinud vaatamas ohvriteenistust Meeksi Jaanikivil ja kirjeldab seda nõnda:

Viimatsel jaani hommikul, kui taeva äär veel punaval palgel päeva tõusmist kuulutas, sammusin mina meie kuulsat Jaanikivi vaatama. See kahe-ruutjalaline kivi, kelle külest juba tükikesed on ära pudenenud, seisab Liivi ja Pihkva kubermangu piiril, Võrust Pihkvasse käidava maantee ääres, Meeksi küla tänava ääres. Kivi juures nägin enam kui sada kerjajat ringis kivi ümbre istuvat, igaühel oma anum ja kerjakott kaasas, ja ootasivad aitajade ilmumist. Nõndapea kui päike nähtavale tuli, ilmusivad setu isad, noorikud ja neiud, ja veel mitmed eesti isakesed. Setu noorik, kes esimene oli, pani oma 5-toobilise, alt kohupiimaga ja päält võiga täidetud nurmiku kivi otsa, pigistas küündle kivi külge põlema, ise võttis selle kivi tükki seast ühe arvata 5 naela raskuse kivi ja vajutas sellega omme valutavaid ihukohte, nagu rindu, selga ja pääd (hammaste põdejad piavad kivi närima). Siis pani kivi jälle maha ja võttis oma anuma ja pani säält seest kolm lusikutäit kivi pääle. Seda võtsivad kõvemad kerjajad omale, peagi rusika õiguse läbi, ja panivad ommi anumate sisse võid ja kohupiima ühtekokku.

Siis läks setu noorik oma anumaga Meeksi küla zassonate, kuhu Taalova preester palvetama oli tulnud. (Sest tol päeval võtab preester sääle rahva käest piima-kümnest.) Peale ärapihitsetu ülejäänud piimaga tuli ta kivi juure tagasi ja jagas oma ande lusika mõõdul kerjajate sekka ära. Mitmed tõivad villu, pandsid enne kivi pääle ja peale selle jagasivad pisukeste annetega ära, ikka nõnda, et igale ühele oma osake pidi saama. Mõned tõivad raha, mõni 10 kop., mõni ka enam. Mõned tõivad ka riideid ja jagasivad neid nõdremate sekka. Üks eit pani riide rulli kivi otsa, kuhu tugevamad kerjajad tormi jooksisid ja rusikasõda teivad, kunni Meeksist külavanemb paluti ja [see] tülitsejad ära ajas.

Kivist jookseb pisuke oja mööda, see algatab teekäijatele Vene- ja Liivimaa piiri meele. Kivi ise on Liivi-poolse perve küljes. Sinna oija lähavad kõik tervise-otsijad suplema, kes enesel midagi viga tunnevad olema. Olgu ta siis mees vai naine, poiss vai tüdruk, aga igaüks püüab ikka kivi kotal henda peseda. Suplemise ajal ei ole vahet ei meeste, ei ka naeste rahva vahel. Peale suplemise annavad mõned oma vanad riided kogoni ära, lootes, et ka vead saavad nendega ühes ära minema, ja panevad ühestoodud uued riided selga; mõned annavad aga osalt. Mõned annavad raha. Aga ilma abi näitmata ei lähe ükski ära. Mõlemil pool oja pervil on kerjajate hulgad aitajaid ootamas ja nende leina-kaja paneb kuuljaid kokkuma. — — — — —

H. Jõgever 2, 175/81 < Rõuge, V.-Kasaritsa — Jakob Orav (1887).

Et seda kivi kuni tänapäevani ikka endiselt austatakse ja seal ohverdatakse, seda tõendavad veel 1938. ja 1939. a. suvel tehtud ülesvõtted ja tähelepanekud.

Petseri vallas Pelsi külas on olnud Annekivi-nimeline ok. Kas see praegu veel alles on, pole teada. Igatahes puuduvad tema kohta andmed AK antikvaarilis-topograafilises arhiivis. Kuidas seal kivi juures on a. 1902 peetud üldist ohvripäeva, sellest on koostanud huvitava setukeelse kirjelduse Jakob Hurda suurim kaastööline Jaan Sandra. Esitame sellest pikast kirjeldusest siin olulisema ja otseselt ajassepuutuva osa.

PIKEMB SELETÜS PELSI ANNÖKIVIST.

Pühä Ann, pühä Maarja imä, om umil elopäivil Pelsi külä kottal lõonaht söönü, nimelt oina liha, tuusama kivi pääl istuh, midä parhilla nimitedu külä man „Annö kivis“ kutsutas. Lagja kivi, kohe pääle parhilla oina liha, päid ja jalgu pandas, et lamba önnö sai. Innitse pühä Annö kivi pääl oll vanast zässon, kink asö ökva tuul samal kottal, tõisi pooli tiid om, koh parhilla lagja Annö „andökivi“ om. Peris Annökivi om perve seeh, kost ainult üts kivi nutikönö vällä näüs. —

Mineväl aastal (1902) lätsi ma nimelt Annö pääväl Pelsile, et uma silmäga viil kõrd päält kaija, kuis p. Annö kivile andit ja ofrit tuvvas. Suur rahva summ, inämbüsi naase, saisi kuhä kumböl ümbre kivi uniku, kohe naa egäüts ummi üteh tuuduisi lamba päid ja jalgu p. kivi pääle panni, kedä jo töösöl silmäpilgul, pääle pandmise, välläküünütedü kerjäjide käe rutuliste arr haari, umma pauna pisti. Kuuli sääl man mõndagi kabõhist pallõvalt pajatavat: „Tohooh, ilmadsö! Laskö noks näil oina jalakõsil üts kibõkõnõgi aigu pühä kivi pääl lesätä!“ Sändsel toonil ja olõkil oiksi mitmõki „armulise andja“ kerjäjide kärmüse all, kes üts-töösö iist kivi pääle pantuusi oina päid ja jalgu, kui ka villa tätrit ja tuustõ arr püüdse haarda ja habi.

Kogoni hallõ-naläkas oli päält kaija, kuis üte, umböst 15—16-aastadsö Setu züral kivi man villu jakõh kitsas käeh oll, kedä kerjäjide kari kõiki villuga ütest-tõistõ vindsutas. Zürakönö oll näost häüü ja hädä peräst verrev kui keedet vähk, a siski habõ ja räbe tedä santõ käe ja küüdse ütelt ja töösölt puult, n'igu röiva säläh rägisi, iks ütte viisi tänn'teh: „Anna mullõ! Anna mullõ, mullõ!“ Kerjäjide kätte näkkü võit jäävät; zürakönö tükke suurõ vaivaga santõ siäst ja rahva hulgast läbi, niigu päägi mehekesel otsah hämm oll, ja ta uma puulvahtsõ vereva zitsirätigi santõ kätte räbeldä ja rijeldä jätt — ehk õigõmb üldä: pidi jätmä, kui önnö esi terve luu-lihaga säält vallalõ pästä.

Näi ka paari meesterahvast oina pääd käeh kandõh, p. kivile lähünevät, kes, üts ku töönö, oinapäaga vasta kivi kopsi ja kõõga edesi, zässona poolõ lätsi. Ütel näist näkkü kogonist verine oinapää olõvat. Santõ hulk silmitses mõlõmbit mehi puol mõro silmäpilguga, et naa kallist saagist ilma pidi jäämä. Ega üte andõ-andja ja ofri-vijä meeleh ja süämeh saisi „lamba önn“, mink läbi, kas tedä alalõ hoita ehk kätte sai. Harvakult mälehtäs munigi usklik Setu meesterahvas uma andõga ka pühä Annö, kes siäl lõonaht om pidänu. — Et niisugustõ summ õigõ suur om, näütas santõ hulk vällä, kes pääle kõõ pido ja lapõrjahi, küll kühmä-täisi ja kangli alustõga, sinnä ja tännä lakja laabõrdi. —

Nii setukeste jutt ja usk pühä Annö kivi kottal. Et pühä Ann sääl, Petserhe minneh, lõonaht söönü — om näile nii kimmas tõtõ kui katskõrdkats nelli, ehk küll tuulaiga viil Petseri nimmege ilmah olõ-ös, kuna

pühä Ann elli ja käve. Imelik, et naa nii latsõliku saava olla ja luulõtuisi juttu kui tõisist sündmüst kimmähe usku. Katsipidi mõttõl ei näüü — usu asjuh — näide man sukugi maad olõvat. — H II 69, 817/22 < Vastseliina — Jaan Sandra (1903).

Tuleb pidada võimalikuks, et ok-de juures on toime tulnud ka ohvrisööminguid väiksema või suurema osavõtjate arvuga, olenevalt sellest, kui suur ümbruskond teatavat kivi austas. Ootuspärane oleks ohvrisööming just tapaohvri puhul, nagu seda on kirjeldatud ühe Rõuge khk. ok. kohta.

Umbes pool versta ülevalpool uut Paidra veskit, vana veski aseme lähedal, on jões saar ja saarel kivi, millel vanasti igal sügissuvel valge oinas ohverdatud. Esiteks peetud väike palve, oinal kätt peal pidades. Siis tapetud oinas. Veri lastud anumas. Siis tehtud ohvrikivile tuli, kus veri ära põletatud. Ka liha küpsetatud ohvritules ära — selle söönud pidulised. Ohvripeol oldud rõõmsad, lauldud laule. (E 49495/6 < Otepää < Rõuge.)

Et vahel olevat mõne ok. juures päris lõbusatki olengut peetud torupillimängu ja tantsuga, ka selle kohta leidub rahvatraditsioonis tõendeid:

Püha kivid olle oln, kus ohverdamas kõidud. Ridase külas o suur ohvrikivi, 9 sammu yhtepidi, 17 või 18 sammu teispidi, 20 jalga kõrge. Peält libe ku laud. Seal o peal ohverdud. Tähtpäevade ajal ohverdud. Kui kurbdus oli, siis viidi liha, vilja ja mett vana kuu reede ja neljapäe ja põhja tuulde ajal. Kui rõõmuag oli, siis noorekuu reede viidi õlut ja mett. Ymmer tantsitud, torupill yin, seni kui päikse kiired väljas. — Loomi ei tohitud lasta juure, aed oli ymmer. — ERA II 39, 389 (11) < Karuse, Paatsalu v., Torgu kl. — H. Tampere (1931).

Tsiteeritud kirjeldusest ms. nähtub, nagu olnuks ohvriandidel erinevusi ka sellest tingituna, kas ohverdati kurbuse või rõõmu puhul. Rõõmuagseesse ohvriteenistusse võis nähtavasti kuuluda ka torupillimäng ja tants ümber ok. — Midagi siiakuu-luvat on teada ka Põlva khk-st. Seal olnud Himmaste külas väike „lepist“ ühes suure kiviga, nimeks „Kergomägi“. Vanad naised viinud sinna ohvrit. Teates seisab: „Sääl olliva kergotannuva ja sööke tahe pannuva“⁸³). Sõnale kergotama = kergutama leidub Wiedemanni sõnaraamatus seletus: 'springen, tanzen (Pfingstbelustigungen der Weiber und Mädchen), lauda k. auf dem Brette springen'. Ohvrikivi juures, eriti aga ümber ok. tantsimine on küllap omanud maagilist või kultuslikku tähendust⁸⁴). Ümbertantsimises on tegemist nn. piiramisnõidusega⁸⁵). Ideoloogiliselt on sellega kõrvutatav ümberkäimine,

83) ERA II 35, 523 (6) < Põlva (1931).

84) Juba eelpool oli nimetatud, et ka ühe Jõelähtme ok. kõrval leiduvat „püha-tantsude plats“. Vt. lk. 12.

85) HDA VIII 1353.

millest on samuti silma puutunud üks teade: „... Siis viinud perenaine piima ja mett [ohvrikivile] ja käinud kivi ümber ja palunud kangeste. Siis saanud hobune jälle terveks“^{85-a)}.

Üldiselt on aga niisuguseist huvitavaist üksikasjust vähe teateid; senised materjalikogujad pole neid nähtavasti teadnud küsidagi. Väga sageli on kirjeldajad rahuldunud juba selle kuuldusega, et kohalik rahvas kivi ok-na tunneb; mida seal on ohverdatud, millal ja kuidas see on toimunud, mispärast on ohverdatud, kellele või millele on ohverdatud — nende küsimuste vastamiseks tuleb vastusmaterjali alles koguma hakata, kuigi sellekohased mälestusteatedki on juba tuhmunud.

Ohvrikivide hilisaegset kasutamist tõendavaid teateid on olemas nii ilma eriliste välistunnusteta ok-de kui loomulike ja kunstlike lohkudega ok-de kohta, kuid viimasest rühmast siiski kõige vähem. Hageris ja mujal leidub paljusid kunstlike lohkudega kive, mida rahvas ok-deks ei pea ega omista neile üldse erilist tähtsust. Kui aga mäletatakse, et mõnele kunsti. lohuga (lohkudega) ok-le veel hiljuti on ohvriande viidud või veel nüüdki viiakse, siis küll on vahel märgitud, et ohvriande (viljateri, raha, verd jm.) olevat pandud lohkudesse. Mustvalgel on see näha ka mõnel fotopildil.

Nagu tõendavad maaleiud, on juba vanasti väärtuslikumaid ohvriande peidetud maasse ok. juurde. Kuid väiksemad annid on jäänud lahtiselt kivile, nagu seda on võidud tähele panna veel viimaseil aastail. Väga levinud on usk, et ok-lt ei tohi keegi midagi võtta, et võivat saada ohvrianniga kaasa ka haiguse, millest vabanemiseks see and on antud. Siiski leidub andmeid, et raha olevat ok-delt varastatud. Vahel teinuvat seda karjapoisi, niisama koeruse pärast. Nakkusest hoidumiseks on raha püütud kivilt ära võtta ja edasi anda ilma käega puutumata, nimelt puupulkade abil kotti noppides ja sealt poeletile valades, et osta „suitsu“ või muud meelepärast⁸⁶⁾. Mõnikord olevat rahatükke enne kättevõtmist tules põletatud⁸⁷⁾, nähtavasti desinfitseerimise mõttes. Päris uueaegne tunnuks olukord Petserimaal, kus massilistel ohverdamistel on ohvriandide saajaiks kivi juurde kogunenud kerjused, keda olevat nii arvukalt, et juhtuvat omavahelisi tülisidki. Siiski on peetud sealgi heaks kombeks, et ohvriand oleks enne kerjuse kätte minekut kokku puutes ok-ga.

85-a) E 31046 < Halliste (1897).

86) AK, Reili 14 < Tõstamaa.

87) AK, A. Veitman 48/9 < Lääne-Nigula.

Miks ohvrikividele ohvriande on viidud, selleks on võinud olla väga mitmesuguseid põhjendusi. Algupäraseid arusaamad ja põhjendused on aga enamasti juba ammu ununenud, ent ohvri viimine kivinenud kombena siiski püsinud kuni hilise ajani. Mispärast vanastigi on üht-teist ok-le viidud või kivi juurde maa sisse peidetud, seda on raske täpsemalt kindlaks teha.

Hilisemaist ohverdamistest tuleks esijoones märkida niisuguseid, mis on seisnenud selles, et igasugusest uudissaagist, toidust, joogist jne. on viidud ok-le esimene osa. Sellise ohvriga on taoteldud õnne ja edu igapäevases elus. Kui on ohverdatud karjasaadusi (piima, kohupiima, võid jne.), siis on sellest loodetud head karjaõnne; kui on ohverdatud villu ja lamaste päid-jalgu, on loodetud head lambaõnne, jne. Aga, nagu teada, on ok-le viidud „esimest“ ka rinnapiimast ja kõigest muustki. Seda laadi üldist ohverdamist võiks ehk nimetada viljakusohvriks. Paljud rahvamuistendid pakuvad kujukaid näiteid, kuidas on kardetud loobuda ohvrikombeist, et seega mitte põhjustada õnnetusi, hädasid ja igasugu eluraskusi. Traditsiooniline ohvriandide viimine oli otsekui seaduspärane kümnis või lepingumaks, et inimeste elu ja majandus võiks areneda edukalt ja õnnelikult. Kellele need ohvriannid olid igakord määratud, sellest teame üsna vähe. Ainult harukorral on nimetatud, et see olnud jumalatele (Jõhvi, Põltsamaa), ebajumalale (Mihkli), Toora-jumalale (Simuna), hiitele (Ambla), vaimudele (Laiuse), Tõnnile ~ Tõnissele jne.

Teine iseloomulik ohvrite liik, mis osalt võib kuuluda ühte eelmisega, näib kajastavat surnute austamist. Seda tõendavad ok-d kalmetes või nende läheduses, samuti ok-dele toidu viimine hingedeajal. Kahjuks on sedaliiki ohvritest aga ok-de puhul vähe andmeid.

Kolmandaks tuleksid siin küsimusse mitmesugused spetsiaalsemad ohverdamisjuhtumid, tingituna mitmesuguseist elujuhtumustest, ettevõttest, õnnetustest, haigustest, hädadest jne. Kuni tänapäevani on rahva seas püsinud usk, et ok-de abil on võimalik kaotada mõningaid haigusi (vrd. arsti-, tohtri-, kärna- jne. kivid). Tervistamine toimub kas kivi lohku kogunenud veega pestes, haige kehaosaga kivi puudutades (vajutades) või haige kehaosaga kokkupuutes olnud aineid (asju) kivile viies. Vahel on arstimina kasutatud ok. küljest võetud tükikesi ja puru (Lääne-Nigula). Vanema käsituse järgi

on pidanud iga tervistamistoimingu puhul midagi ohvriks viima, ainult siis võidud abi loota. Kuid uuemaist niisugustest kommetest nähtub, et ok. on ainult selleks traditsiooniliseks kohaks, kuhu haigus üle kantakse; ohvriande õieti polegi, on ainult ülekandevahendid (sool, pesuvesi, riideräbalad jne.), millega enne haiget kehaosa vajutatakse või pestakse ja mis siis ok-le viiakse. Samuti ei tuleks lugeda ohvrianniks ok-del leiduvaid pudelitükke; neid koguneb sinna niiviisi, et pudelitega viiakse kivile pesuvett ja visatakse veega täidetud pudel vastu kivi puruks. Maagiline ülekanne on rahvameditsiinis ja üldse nõiduses tuntumaid võtteid⁸⁸). Eriti loodetakse ok-lt abi niisuguste haiguste puhul, mis arvatakse olevat maast saadud (maa-alused, visked, salakoi), edasi muudegi nahahaiguste (kasvajad, soolatüükad = suletüid, paised, koeranaelad jne.) puhul; harvemini ravitakse ok-l hambavalu, kõhuvalu⁸⁹), jalgade, silmade jm. haigusi.

On mitmeid huvitavaid ohverdamisjuhtumeid, millest senises materjalis leidub ainult üksikuid teateid. — Põltsamaa khk-s Mõrtsi küla all rabas asetseva ok. juures olevat ohverdatud vaenlaste ja riisujate maale tulles⁹⁰). — Kullamaal Kuijõe kaldal leiduval ok-l ohverdatud enne sõttaminekut⁹¹). — Jämaja Sääre kl. ok-l ohverdatud eriti siis, kui vaenlasest oli võitu saadud⁹²). — Rapla Raiküla ok-l aga ohverdatud muistsete rahvakogunemiste puhul⁹³).

Vähe on teada ok-de osast armastusmaagias. Ainult Lääne-Nigulast on sealse „Poola kuninga ristikivi“ kohta olemas siiakuuluv kirjeldus⁹⁴):

„Rootsihumba saunanaine jutustab, et neljapäeva õhtuti vihelnud tüdrukud, kel pole veel kosilasi käinud, kaksiti kivil istudes omi suguosi kadakast vihaga. Usutud, et sarnane vihtlemine neiu poisile armsaks võib teha. Viht, millega viheldud, jäetud kivi juure maha ühes hõberahaga. Paljud tüdrukud olla

88) Tüüpiline ülekandekivi on Juuru „Kilgikivi“, millele kanti kotikestes kilke ega üldse mitte ohvriande. „Usk oli juba vanal ajal see, et kui 9 kilki tagurpidi kotti sai pandud, kott „kolme saksa“ nurga kivile viidud, siis pidivad tuast ja kambrist ära kaduma.“ — ERA, EKS, 37, 31 (7) < Juuru (1906).

89) Petseri lähedal on kuulus Kitokivi, millel käiakse arstimas „kõhuvalu“.

90) J. Jung, m. t. II, 202.

91) E 52564.

92) ERA II 232, 623 (16).

93) ERA II 6, 459 (4).

94) Vrd. AK, A. Veitman, 48/9.

niiviisi tanu alla saanud. Sarnaseid vihtlemisi toimetatud veel umbes 30 a. tagasi.“

Arvata võib, et siin pole siiski tegemist üksikjuhtumiga, vaid niisugust nõidust on tõenäoliselt esinenud mujalgi ⁹⁵⁾. Ühe Kullamaa hiiekivi kohta leidub märkus: „Seal kibi ots olid nõiamoorid vihtlend ja võid teind“ ⁹⁶⁾, kuid vihtlemise otstarvet pole nimetatud. Tähenduslikult sellega ühendatav peaks olema ka naiste tantsimine ümber ok., millest oli juttu eespool.

Et Lääne-Nigula kivil on vihtlemine toimunud kaksiti kivil istudes, siis järgneb sellest, et on peetud tähtsaks kivi ja vihtleja allkeha võimalikult lähedast kokkupuudet. Kivil on nähtavasti loodetud abi enda tugevdamiseks suguelu alal. — Siin sobib meenutada, et on üks liik ok-e, mis teistes maades on viidud ühendusse seksuaalkultusega, eriti just sigivusmaagiaga. Need on niisugused kivid, millel mõni külg on seevõrra kallak, et seal saab võimalikuks allaliuglemine, liulaskmine. Kõige viimati on kultuslikku liulaskmist esinenud Prantsusmaal. Noored tüdrukud on seal kividelt palja istmikuga alla liuelnud, et samal aastal mehele saada, ja noored abielunaised, et lapsi saada. Liukive on teada ka Šveitsist ja Põhja-Saksamaalt, kuid seal liuglevad ainult lapsed ja liuglemisele ei anta mingisugust maagilist tähendust. Et liukividel esineb ümmargusi, inimeste poolt tehtud ohvrilohke ja et vahel liuglemisteed on väga siledad ja lihvitud, siis on uurijad jõudnud otsusele, et kivil liuglemine kui kultuslik toiming on väga vana nähtus ja ulatub tagasi kaugesse eesajaloolisse aega ⁹⁷⁾.

Eestist on üht liukivi üksikasjaliselt kirjeldanud mag. E. Laid ⁹⁸⁾. See leidub Hanilas Massu vallas ja selle rahvapäraseks nimetuseks on (Laiu järgi) Liukibi ehk Läätsikibi. Kivi on NW—SO suunas 3,6 m pikk ja teistpidi 3,5 m lai, kõrgemast otsast 1,1 m kõrge, lameda, kallaku küljega NO suunas. Kivi pealispinnas on 7 ümmargust ohvrilohku, loomulikke lõhesid, 3 ovaalset süvendit ja 3 nende juurest algavat liuglemisjälge (valkjad jutid). Kivile on veel hilja aegu ohvriande viidud. Kuid allaliuglemist harrastavad ainult lapsed niisama ajaviiteks ega anta sellele mingisugust maagilist tähendust.

⁹⁵⁾ Meeksi Jaanikivi kohta leidub teade: „...noored neiukesed on agarasti kivil istumise ega ametis, et siis varsti mehele saab“. Võru Teataja 1930, nr. 75.

⁹⁶⁾ ERA II 16, 407 (5).

⁹⁷⁾ Vrd. L. Rüttemeyer, m. t., lk. 180—186; HDA III 864 jj.

⁹⁸⁾ E. Laid, Zwei glaubenskundliche Bodenaltertümer. Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936 (Tartu, 1938), lk. 85 jj.

Arvestades aga samal kivil leiduvaid kunstlikke ohvrilohke, asustuse vanust ümbruskonnas jne., arvab Laid selle ok. võivat dateerida esiajaloolisse aega ⁹⁹⁾).

E. Laiu huvitavat ja võrdlemisi üksikasjalist kirjeldust-arutlust on võimalik täiendada kõigepealt sellest küljest, et see liukivi pole Eestis siiski ainuke selline, vaid peale selle leidub teateid veel vähemalt kahest liukivist. Üks on Simuna khk-s Salla külas Pärtijaagu tl. põllul (Emumäel). Kivil on üks külg kallak, rahvapärane nimetus „liukivi“. Lapsed laskvat selle „istuli liugu“. Kivi harjal on kuni 16 ümmargust ohvrilohku ¹⁰⁰⁾. Teine olnud Kuusalus Irvli külas Hiie tl. maal, vist „hiiekiviks“ nimetatud ¹⁰¹⁾. See olnud suur kivi (kunstl. ohvrilohkudega?), nähtavasti kallaku küljega, sest poisikesed lasknud sellel „tihti-pääle tagumikul liugu alla“. Kivi olevat lõhutud ¹⁰²⁾. Peale nende on teada veel muidki kallaku pinnaga ok-e, millest mõni — kindel see muidugi pole — võiks ehk osutada liukiviks. Esi-algu on kindel vähemalt see, et ok-del liulaskmine on Eestis laiemalt tuntud traditsioon ega piirdu ainult Hanila Massu kiviga.

Sisulisest küljest tuleks arvesse võtta veel seda, et kui ok-del liulaskmine peaks kuuluma vanemasse aega, siis pole kuidagi tõenäoline, et see oleks juba algusest peale võinud olla laste lõbustuseks, ilma mingisuguse usulise tähenduseta. Sellele kõneleksid vastu järgmised asjaolud: 1) ok-e on veel üsna hiljuti see-võrra aus peetud, et on keelatud lapsi nende otsa ronida ¹⁰³⁾; isegi ohverdajad pole igakord julgenud kivile juurde minna, vaid on ohvriannid visanud eemalt ja eemaldunud siis tagasi vaata-mata; vahel on kivile lähenedes müts maha võetud jne.; 2) usk, et liulaskmisest (näit. vastlapäeval) on maagiliselt kuidagi ole-nev põllu viljakus (linakasv), on rahva seas paiguti püsinud kuni tänapäevani; 3) et ok-delt on loodetud õnne ja edu põllule, kar-jale ja armusuhetele, seda on märgitud juba eespool. Nii tuleks arvata, et ka ok-del liulaskmine on algselt pidanud olema kultus-liku tähendusega; arvatavasti on sel teel loodetud kividelt oman-dada regenereerivat elujõudu. Et liukividel leidub kunstlikult süvendatud ohvrilohke, siis on liuglemise usutavat järeilmõju nähtavasti püütud tugevdada ohvriandidega. — Muidugi tuleks selle huvitava küsimuse selgitamist jätkata, kõigepealt uusi materjale kogudes.

99) E. L a i d, m. t., lk. 89.

100) Vt. A K, A. Soom (1924), lk. 43.

101) Vrd. V. Paaveli kiri AK-le 1936.

102) A K, O. Parmas (1925), 58.

103) E R A II 195, 266 (1).

Ok-de kultusliku kasutamisenä tuleks veel nimetada tuletegemist. Õige mitme ok. kohta on teateid, et nende pealispind olevat põlenud, põletamise tõttu murenenud jne. See on võinud johtuda kõigepealt ohvriandide põletamisest kivil; et ande on kivil põletatud, sellest on mälestusteateid säilinud ka rahvatraditsioonis. Kuid mõnel suuremal ok-l — kindlaid teateid on kolme kohta (1 Lääne-Nigulas, 1 Hanilas, 1 Puhjas) — on traditsiooniliselt põletatud ka jaanituld. Jaanipäevaga on teatavasti ühte sulanud suvise pööripäeva kombestik. Jaanitulel on vanasti olnud kultuslikku tähendust; sinna on visatud ohvriande põllu ja karja õnne pärast¹⁰⁴).

11.

Teatavasti moodustavad ok-d arvuliselt ainult õige väikese protsendi meie kodumaa suuremate kivide üldarvust. Sellest järgneb loomulik küsimus: mispärast on mõnda kivi hakatud eriliselt austama, teist aga mitte? Mis on olnud selle põhjuseks? Ja mispärast üldse austatakse kive?

M. J. Eisen tõstab oma ok-de ülevaates sama küsimuse ja vastab: „Vist on selleks mingisugune fetishi sarnane asjaolu kaasa mõjunud. Oli kivil midagi iseäralikku juhtunud, algas talle ohverdamine“¹⁰⁵). Veel arvab Eisen, et mõnikord on ohver võinud olla määratud kivi all asuvale haldjale või surnutele¹⁰⁶). — O. Loorits arvab, et „heatahtlikud ja abivalmid kivi- ja maa-alused vaimud, need ei asu ometi mitte iga kivi all ega igas kohas maa all, vaid ikka nimelt seal pühas kohas, kuhu on kunagi maetud meie omi esivanemaid... ja kust siis ohvritega on ammutatud endalegi endis põlvkondade hinge jõudu eluvõitluseks“¹⁰⁷).

On usutav, et mõni kivi on saanud kuulsaks mingisuguse ebatavalise juhtumuse tõttu ja teda on hakatud ohvritega lepitama. Samuti on kahtlemata õige, et kividele, eeskätt neile, mis asetsesid matmispaikades või nende lähedal, võidi viia mälestusohvrit surnutele mõeldes. Kuid ainult neist põhjendustest ei näi piisavat kõigi ok-de seletamiseks.

104) M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised, lk. 117—119. — O. Loorits, Mulgimaa ohvrikohad, lk. 298.

105) M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised, lk. 85.

106) Sealsamas, lk. 86—87.

107) O. Loorits, Mulgimaa ohvrikohad, lk. 290.

Nende ridade kirjutajale tundub kõige tõelähedasem väita, et paljud kivid on muutunud ohvrikivideks mitte mõnel „iseäralikul“ põhjusel, vaid lihtsalt tingituna kivi a s u k o h a s t ja k u j u s t. Juba ok-de rahvapäraseid nimesid ja asukohti käsitelles on selgunud, et kõige iseloomulikumaks ohvrikivide esine mispaigaks on olnud h i i e d ja muud pühad paigad; edasi leidub ok-e veekogude läheduses, teede ristlemiskohal, kalmistute ja linnuste lähedal, ka teede ääres ning elamute lähedal. Kui ilusat metsasalka hakati austama hiiena, siis muutus hiiekiviks ses metsas või selle läheduses asetsev kivi. Kivi oli kui loomulik ohvrialtar, sobiv koht ohvriandide paigutamiseks. Samuti muutus ohvrikiviks mõni kivi kalmistu juures, linnuse juures jne. Kivi väliskuju pandi muidugi tähele. Lai ja lame kivi leiti otstarbekohasemaks kui teravaseljaline või püramiidikujuline. Kui kivil oli olemas loomulik nõgu või lohk, kuhu korjus vihmavett, hakati seda kasutama arstimiseks. Lohke süvendati kividesse ka kunstlikult. Mõned kividest leiduvad loomulikud süven did meenutasid inimeste ja loomade jälgi ning äratasid tähelepanu. Miks mitte Kalevi jälgedest endale üle kanda kalevlikku elujõudu, vahvust ja tugevust? Mõni kivi meenutas kivistunud inimest või looma; järelikult pidi temas peituma ka kivistunud jõude, mida ehk loodeti endale üle kanda kokkupuute teel ja ohvriandidega meelitades.

Võiks muidugi arvata, et kivide all on usutud asuvat kivi haldjaid, kelle poole on pöördutud kivil ohverdades. Kuid kahjuks ei tea eesti rahvausk kivi haldjaist peaaegu midagi. Pigem näib kivile viidav ohver olevat ühenduses m a a ja selle viljastavate ning sigitavate jõudude austamisega. Maast saavad toitu taimed ja loomad, maast oleneb inimestegi elu. Maasse on varutud haruldaselt palju loovat energiat. Eesti ok-d on valdavas enamuses maa sees istuvad, kinniskivid. Kividesse on rahvapärase käsituse järgi nagu koondunud, kontsentreerunud maa viljastavat ja elustavat „väge“ ja jõudu ¹⁰⁸⁾, mida ohverdajad on püüdnud kas endale heatahtlikuks muuta või otseselt endale üle kanda. Maa poole pöördumist näitavad ka ohverdamiste puhul lausunud palvesõnad ja ütlused. Karksis on jaanilaupäeva õhtul, kui jaanituld tehti, ohvrikivile sööke viidud ja öeldud: „M a a e m a, s a a n d s i d m u l l e, n ü ü d t o o n m a s u l l e, v õ t a v a s t u, m i s m a s u k ä e s t s a a n u d o l e n!“ ¹⁰⁹⁾. Maad

¹⁰⁸⁾ Vrd. HDA VIII 380.

¹⁰⁹⁾ H. Kase 97 < Karksi — L. Kase (1868). Sama tekst on trükitud: O. L o o r i t s, Mulgimaa ohvrikohad, lk. 279—280.

on rahvad ikka kujutelnud feminiinsena, taevast aga maskuliinsena¹¹⁰⁾. Seepärast polegi kurioosne, et naised on käinud kividelt armastust ja sigivust nõutamas. Sel on põhjaks muistsed usulised arusaamad. Pangem tähele sedagi, et maa-st (resp. maa-alustelt) saadud haigusi on käidud ohutamas ok-del. Kivi oli siis kohaks, kus võidi pöörduda maa või maa-aluste vaimude poole.

Aga mõni kivi on võinud ok-ks saada siiski ka päris juhuslikult, olenevalt mõnest juhtumisi antud annist, nagu sellest pakuvad tõendeid rahva mälestustead¹¹¹⁾. „Vanad inimesed keelavad sellepärast praegugi veel ja nimelt heina-ajal, mil ikka rohu peal rooga võetakse, leiba ehk muud söögipoolist töötates kivi peale panna“¹¹²⁾. Kes oli kivile midagi töötades andnud (näit. jooki jne.), see oli sellest peale kiviga nagu lepinguvahekorras ja pidi talle ohverdama korduvalt.

Mõnda ok. on võidud austada ka fetiši tähenduses. Kuid ainult üks niisugune kirjeldus on nende ridade kirjutajale silma puutunud ja see pärineb Lääne-Nigulast. Samast ok-st („Poola kuninga ristikivist“) on kõnet olnud juba eespool.

„Ennem olnud nimetatud kivi Poola kuninga haua, kuid umbes 50 a. tagasi on üks lollakas vallavaene Hindrek Koomann kivi 45 m. eemal oleva Rootsihumba sauna ette veeretanud (K. elanud nimetatud saunas). Rahva pealekäimisel on kivi praegusse kohta — umb. 25 m. kaugusel 30⁰ all nimetatud saunast — Kapra Hansu karjamaale tagasi toodud. Oma elamu ukse taha veeretanud Kooman kivi ta maagilise jõu pärast, sest ta uskunud, et see rikkust aitavat saavutada“¹¹³⁾.

Kivide austamist on arvatavasti põhjustanud veel asjaolu, et suuremad kivid kui loodusesemed on haruldaselt püsiva ja muutumatu iseloomuga (võrreldes näit. puudega). Niisugune kivi, mis on mitu m pikuti ja laiuti ja istub sügavasti maas, oli vanasti, kui lõhkeaineid ei tuntud, purustamatu ja teda ei saadud üldse kohalt eemaldada, ta näis otsekui igavene. Üsna loomulik siis, et üksikuid suuri kinniskive kasutati piiride märkimiseks, piirikivideks, et neid tähistati kaartidele jne. Suurte kivide (ka piirikivide) juures on peetud rahvakoosolekuid (näit. Raikülas),

110) HDA II 895.

111) Vrd. O. Loo rits, Mulgimaa ohvrikohad, lk. 275, tekst 64. Vt. lisaks H, R 5, 114/5 < Otepää (1888).

112) H II 23, 131/2 < Karksi (1889).

113) AK, A. Veitmann 1927, lk. 48.

jagatud ühismaid (teade Pilistverest), viidud täide karistusi (teateid Audrust ja Muhust) jne., kuigi Eestist on selle kohta seni vähe andmeid kogutud. Ka sedalaadne kivide „austamine“ on võinud olla usutavaks eelastmeks mõne ok. tekkimisele.

12.

Olen püüdnud esitada ja osalt ka seletada küsimusi, mis ohvrikivide puhul võivad kerkida. Kuid paljudel juhtudel on olemasolev aineistik osutunud puudulikuks ning vajab täiendamist.

Juba seniste andmete põhjal on Eestis teada 340 ohvrikivi ja on tõenäoline, et uute avastuste tõttu võiks nende arv veelgi kasvada. Sellest nähtub, et ohvrikivid kui muististe rühm on võrdlemisi arvukas. Kivide austamises näib olevat tegemist ka väga vana, võib-olla kuni meie ajaarvamise alguseni tagasiulatuva traditsiooniga ¹¹⁴⁾, mis aga väga visalt on paiguti püsinud kuni tänapäevani. Ohvrikive ei kuulu mitte ainult hiitesse ja muudesse pühapaikadesse, vaid ka linnuste kui sõjaliste muististe juurde. Ohvrikivil pole toimetatud mitte ainult ohverdamisi, vaid nendega on seoses muidki kombeid ja traditsioone, ms. rahva õiguskombeidki (rahvakoosolekuid, kohtumõistmisi jne.). Seejärel tuleks ohvrikivide uurimist jätkata, kõigepealt uut materjali kogudes. Seni on see muististe liik osutunud võrdlemisi kõrvalejäetuks.

Üksikute ohvrikivide topograafilisel kirjeldamisel tuleks soovida senisest üksikasjalisemaid tähelepanekuid, eriti mis puutub kunstlike lohkude ja märkidega ohvrikividesse. Lohkudest oleks peale mõõtmisandmete vaja ka jooniseid ja läbilõikeid. Seniste, sageli ainult piltlike kirjelduste põhjal puudub võimalus lohkude tüpologiseerimiseks. Tuleks veel kirjeldada lohkude paiknemist kivi pinnal ja nende asetust ilmakaarte suhtes. Kividest on vaja teha ka fotosid.

Ohvrikividesse puutuva rahvatraditsioonile tuleb anda suuremat tähtsust. Kõik rahvapärased teated, nagu kivide nimetused, seletused, kividega liituvad muistendid jne., tuleksid jäädvustada võimalikult täpselt. Andmeid ja seletusi tuleb küsitella vanemalt kohalikelt elanikelt. Kust ja kellelt andmed saadud, seegi olgu märgitud. — Tarvilik on teha üksikasjalisi kirjapanekuid ka ohverdamiskommetest ja muulaadilisest ohvrikivide

¹¹⁴⁾ Vrd. Eesti kinnismuistised, lk. 14 (A. M. Tallgren); Eesti ajalugu I, lk. 241 (E. Laid).

kasutamisest, märkida rahva seletusi ohverdamispõhjustest, ohvrisaajaist jne.

Ohvrikivide vahekord mitmesuguste muude muististega (hiied, ohvriallikad, kalmed, linnused jne.) peaks saama senisest selgemaks. Kivide kirjeldamisel tuleks seda momenti silmas pidada.

Ohvrikive, s. t. nende lähemat ümbrust oleks vaja uurida ka arheoloogilise kaevamise abil. Seda tööd ei tuleks jätta ainult rahaauguotsijate ja „kullakaevajate“ eesõiguseks. Kaevamiste tulemustest võiks loota konkreetseid pidepunkte ka ohvrikommete dateerimiseks. Tuleb nimelt arvestada, et rahva mälestusteated on osalt fantaseeritud ja seetõttu üksikasjades ebakindlad.

Ohvrikivide uurimine aitaks täiendada meie teadmisi esivanemate usundist ja kommetest. Seega saaksime üldse teadlikumaks selle muististe rühma osatähtsusest vanade eestlaste elus. Seni on ohvrikive peetud ajalt ebamääraseiks, usundilise iseloomuga kinnismuististeks, millele pole suuremat tähelepanu kinkinud ei arheoloogid ega folkloristid. Vähe on neid puudutatud ka kõnes või kirjas (võrreldes näit. linnustega, kalmetega jne.). Osalt võib-olla just sellest tingitud teadmatuse tõttu neid sageli lõhutakse ja hävitatakse. Ometi, nagu on püütud käesolevas töös näidata, pole see muististe liik sugugi nii väikese tähtsusega.

Kui on juurde kogutud uut, usaldatavat täiendusmaterjali, tuleksid eesti ohvrikivide kirjeldused välja anda iseseisva teosena.

Meie rahva varasema ajaloo, meie vana usundi ja kommete valgustamiseks pole allikaid sugugi külluses. Seepärast — pangem selleks kividki kõnelema!

IV 1939.

Veel kasutatav ohvikivi Varblas Vana-Varbla as.
Autori foto a. 1936.

Liuglemisjälgedega ohvikivi (Liukkibi) Hanilas Massu vallas.
Foto E. Laid a. 1936.

Abiotsijaid Meeksi Jaanikivil jaanipäeval 1938. Ristiga märgitud setu naine on toonud ohvriks juustu ja kohupiima. Paremalt üks naine arstib haiget kätt, teine hõõrub külge vastu kivi. Foto L. F. Zurov.

Annete jagamine kerjustele Meeksi Jaanikivi juures 24. VI 1939. Foto V. Kirss.

SISUKORD.

	Lk.
1. Sissejuhatuseks	3
2. Ohvrikivide rahvapäraseid nimetusi	5
3. Ohvrikivide asukohti	9
4. Ohvrikivide välistunnuseid	13
5. Kunstlikke süvendeid ohvrikividel	18
6. Lohkudega ohvrikivide põlvnemisest ja tähendusest	21
7. Maaleide ohvrikivide juurest	24
8. Ohvrikivide kasutamisest hilisemal ajal	26
9. Ohverdamiskombeid	28
10. Ohverdamispõhjusi ja ohvrisaajaid	33
11. Kivide austamisest üldse	37
12. Kokkuvõte	40
13. Lisa: pilte ohvrikividest ja ohverdamiskombeist	43